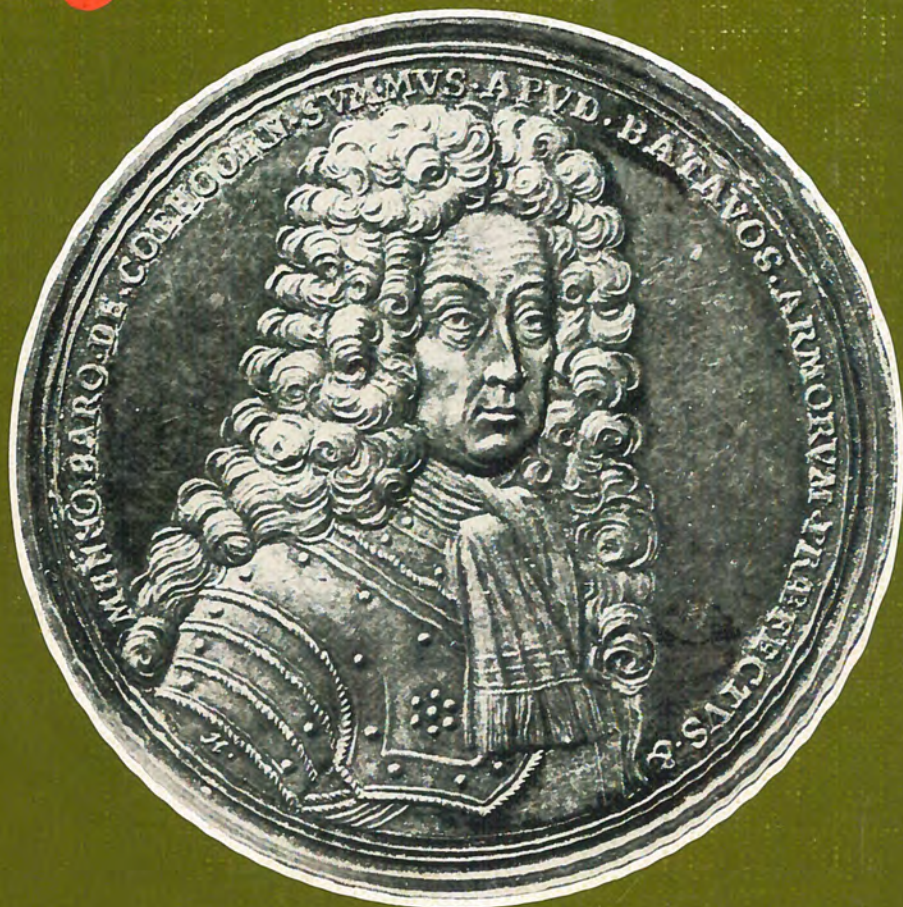

A 9 - 100
1983/84

JAARBOEK 1983/84

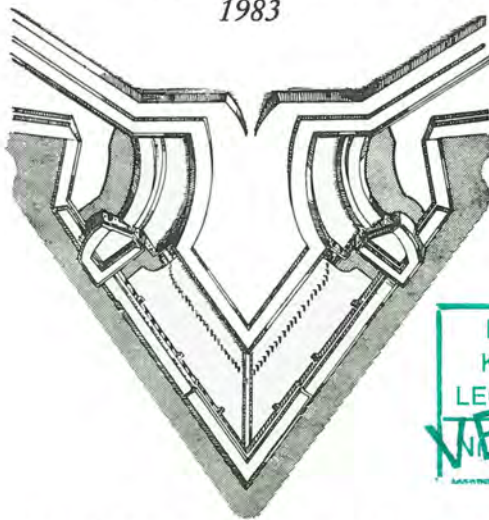
STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Toelichting afbeeldingen omslag: zie blz. 120

JAARBOEK 1983/84

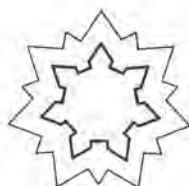
*waarin opgenomen jaarverslag
1983*

BIBLIOTHEEK
KON. NEDERLANDS
LEGERMUSEUM, DELFT

VERVALLEN
N 480 199-106

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Ere-voorzitters – Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud- O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, ere-voorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970, lid SC 1960-1980,
erelid 1981

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF

Onderscheiden met "de Coehoornmortier"

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDIJKINK (†)

1979

H. A. TREU

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1982 – Jubileumjaar

Z.K.H. PRINS BERNHARD
DER NEDERLANDEN,
Beschermheer

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

Sébastien Le Prestre, 1633-1707, markies de Vauban, maarschalk van Frankrijk.

(zie blz. 11 e.v.)

VOORWOORD

Onze Stichting heeft zich, overeenkomstig de Statuten, al tweeënvijftig jaren gewijd aan het instandhouden van 'oude buiten militair gebruik gestelde verdedigingswerken'. Onze activiteiten ten aanzien van de niet zo oude werken, in casu die uit de dertiger jaren, moesten zich doorgaans beperken tot documentatiewerk en geschiedschrijving.

Niet zonder resultaat overigens. Geleidelijk zijn of worden die werken buiten gebruik gesteld en afgestoten; dikwijls ook opgeruimd. Tezelfdertijd groeit echter de belangstelling voor die periode in de geschiedenis der vestingbouwkunst. En omdat de bouwperiode al weer bijna vijftig jaren achter ons ligt, komt de mogelijkheid in zicht een beroep te doen op bescherming in het kader van de Monumentenwet. Wij zijn er ons vanzelfsprekend goed van bewust, dat wij daarbij (voor zover dat nog kan!) selectief zullen moeten zijn. Wij zullen ons voornamelijk moeten richten op goed gesitueerde (proto-)typen en op functionele eenheden in voormalige stellingen en liniën. Waar mogelijk zal daarbij een zwaar accent op de krijgsgeschiedkundige kant gelegd worden.

In het jaar 1983 vielen in dit opzicht enkele positieve ontwikkelingen waar te nemen. Zo werd een werkgroep Kornwerderzand opgericht, die zich in goed overleg met de beherende instanties en het Provinciaal Bestuur van Friesland zal inzetten voor de wettelijke bescherming, een passend gebruik en de instandhouding van de objecten op het Kornwerderzand. Een ander voorbeeld is de Peel-Raamstelling. Door het Gemeentebestuur van Mill werd in samenwerking met onze Stichting een werkgroep in het leven geroepen, welke zich op overeenkomstige wijze zal inzetten voor de objecten in de sector Mill van de Peel-Raamstelling.

In het kader van de restauratie van verscheidene objecten in de Grebbelinie werden door Staatsbosbeheer ook objecten welke in 1930-1940 een rol speelden, in de bescherming betrokken. We hopen ook een vak van de 'nieuwe Grebbelinie' met diverse kazematten in stand te kunnen houden. Een der laatste gietstalen mitrailleurkazematten – zo niet de laatste –, welke niet in een betonnen omvatting was opgenomen, kon worden verworven bij de vervanging van de spoorbrug bij Deventer. Het laatste pantserhek, i. c. dat voor de spoorbrug bij Westervoort, kon eveneens worden verworven. Verwerving en afvoer geschieden in beide gevallen in goede samenwerking met

de Nederlandse Spoorwegen, de Dienst der Genie en de Genietroepen. Samenvattend: bemoedigende ontwikkelingen. Wij stellen het op prijs deze keer wat uitgebreider op dit thema in te gaan. Daarnaast vragen vele andere zaken onze aandacht en verdienen vele activiteiten blijken van onze erkentelijkheid. U vindt dat terug in meerdere rubrieken in dit jaarboek.

Gaarne wil ik in dit verband stilstaan bij onze vertrekkende bibliothecaris. De heer Walkate kwam na een lange loopbaan in het bedrijfsleven in 1975 onze gelederen versterken. Hij heeft zich sindsdien met veel energie en voortvarendheid geworpen op onze bibliotheek en documentatiezaken in de ruimste zin. Vrijwel ononderbroken maakte hij volle werkweken. Hij zette een effectief systeem van beheer en documentatie op, legde vele contacten met verwante instellingen en verschaftte ontelbare informatie. Kort gezegd: voor onze Stichting bouwde hij een professioneel documentatie- en informatiecentrum op vestingbouwkundig gebied op. Op 31 december 1983 legde hij zijn functie – na opvolgers te hebben ingewerkt – neer.

In mei 1982 werd hem voor zijn vele verdiensten tijdens het jubileumdiner de Menno van Coehoorn-mortier uitgereikt.

Van harte danken wij hem op deze plaats bij zijn terugtreden voor alles wat hij deed. Ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 21 april 1984 wensen wij hem nog vele jaren in goede gezondheid.

De Voorzitter

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT

Tien jaar geleden, op 30 april 1974, overleed mevrouw *M. E. M. de Girard de Miellet van Coehoorn*. Voor onze stichting is er alle aanleiding dit te memoreren in een 'ter nagedachtenis'.

Ofschoon monumentenzorg in beginsel als een overheidstaak wordt aangemerkt, is het welslagen ervan nauwelijks denkbaar zonder de actieve inzet van vele organisaties, die meestal zijn geboren uit inspirerende initiatieven van enkelingen. Zo

ging het toen onze eigen stichting tot stand kwam en zo gaat het nog steeds. Er zijn gelukkig nog veel mensen die zich verdienstelijk maken op het gebied van monumentenbescherming en natuurbehoud — ook ons domein dus — en wij ontmoeten ze.

Ons bestuur voelt dan ook de behoefte om in bepaalde gevallen op tastbare wijze blijk te kunnen geven van grote waardering voor prestaties — in velerlei vorm — van zulke mensen. Besloten is derhalve om *als ereblijk*, naast de Coehoornmortier, een 'Coehoornpenning' te laten slaan, welke penning de beeltenis zal bevatten van Menno van Coehoorn, zoals deze voorkomt op de (enig bekende) penning aan hem gewijd, zich bevindende in de collectie van het Koninklijk Penningkabinet. (Dit erbetoon viel Van Coehoorn ten deel in 1703 vanwege zijn beslissend aandeel in de verovering van Bonn.) Op de voorzijde en de achterzijde van dit jaarboekomslag is de originele penning (vergroot) weergegeven, respectievelijk met de voorzijde en de keerzijde. Een toelichting vindt men op de laatste bladzijde.

Voor het eerst sinds ons bestaan zal onze *jaarlijkse excursie* een reisdoel hebben in het *buitenland*, met name België. Gevoelsmatig beschouwen de meesten onzer de 'zuidelijke Nederlanden', zoals de historische benaming luidde, nauwelijks echt als 'buitenland'. En de afstanden? . . . Hamburgse en Münchener leden van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung moesten in het afgelopen najaar ruim 475 km afleggen om deel te nemen aan het congres in Koblenz. Een Berlijner zelfs nog 100 km méér. . . ongeveer evenveel als de Londenaar die in september a.s. de conferentie van de Fortress Study Group in Edinburg wil bijwonen. Iemand uit ons 'hoge noorden', een Groninger bijvoorbeeld, hoeft 'slechts' ongeveer 390 km te reizen om zich in Namen op de Citadel bij ons te voegen (hetgeen wij hem gaarne te doen willen aanbevelen).

Het jaar 1983 was in Frankrijk '*Année de Vauban*', waarmee de 350ste jaardag van deze geniale man overal in Frankrijk werd herdacht. Een geschrift, uitgegeven door het Ministerie van Cultuur, noemt hem behalve krijgsman: ingenieur, vestingbouwer, architect, stedebouwer, landbouwkundige, econoom, demograaf, statisticus, waterbouwkundige, etc.

Onze stichting mag daaraan niet voorbijgaan en ruimt voor zijn portret de ereplaats in met verwijzing naar een korte levensschets, verstrekt door het Ministerie van Cultuur.

Met genoegen verlenen wij plaatsruimte aan een uitgebreide studie van onze me-

dewerker *drs. A. C. M. Kappelhof* over enige economische en financiële aspecten van 17de-eeuwse vestingbouw. In dit geval betreft het Grave.

Over de aanleg van een nieuwe vestingstad, naar principes van Simon Stevin, óók in (het begin van) de 17de eeuw, maar nu in het zuiden van Zweden — waarbij Nederlanders waren betrokken — schrijft mevrouw *drs. Juliette Roding*. Zij vertoeft sedert enkele jaren voor studieopdrachten in Denemarken en gaf, tot ons genoegen, gehoor aan onze uitnodiging daarover eens iets op schrift te stellen.

Wij zijn vanzelfsprekend een ieder die door bijdragen heeft medegewerkt aan het tot stand komen van dit jaarboek bijzonder erkentelijk. De toegemeten plaatsruimte gedooft niet daarop in meer uitgebreide zin in te gaan.

Een onzer actieve medewerkers, met name *dr. Machiel Kiel*, verwierf in het afgelopen najaar de graad van *doctor in de letteren*. Over de promotieplechtigheid, die wij bijwoonden, geven wij onze indrukken weer in een verslag.

In meer dan een van onze kleinere historische vestingsteden is men bijzonder actief. *Bourtange* geniet reeds internationale faam, maar ook *Oudeschans* en *Stevensweert* willen niet achterblijven. Men haalt er ook veel uit de bodem. Vooral in Stevensweert deed men in het begin van dit jaar een spectaculaire ontdekking. *Maastricht* is herhaaldelijk in het nieuws geweest door het blootleggen van restanten uit de tijd der Romeinen. Gelukkig heeft 'het Bolwerk der Nederlanden' de beschikking over een stadsarcheologische dienst, zodat de zaken daar in vertrouwde handen zijn.

Elburg vierde '750 Jaar Stadsrechten' en *Willemstad* '400 Jaar Vestingstad': gesticht door Prins Willem van Oranje in 1583. Als vertegenwoordigster van ons Koninklijk Huis heeft H.K.H. Prinses Margriet het officiële herdenkingsfeest op 16 juni 1983 met haar aanwezigheid luister bijgezet.

Steun en belangstelling van de zijde van onze donateurs en begunstigers waren ook dit jaar bemoedigend, waarvoor onze dank. Rest ons nog de erkentelijkheid van het bestuur te vertolken ten aanzien van de bestuursleden en medewerkers, die hun functie in het afgelopen jaar hebben neergelegd, voor al hetgeen zij voor onze stichting — vaak gedurende vele, vele jaren — hebben verricht. Voorts nog een welkom bestemd voor hen die de opgevallen functies gaan vervullen of een nieuwe taak op zich gaan nemen.

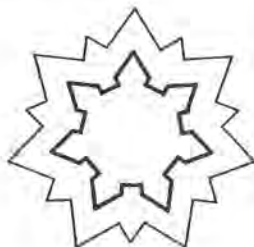
In een staf van bestuursleden, correspondenten, commissieleden en andere medewerkers, met een getalsterkte van bijna honderd, doen zich binnen een jaar nogal wat mutaties voor en ten behoeve van de toekomstige geschiedschrijving van onze stichting is het zaak deze vast te leggen in het o.a. daartoe bestemde orgaan, het jaarboek. Wij verwijzen derhalve gaarne naar het volgende overzicht.

De secretaris

Organisatie

In de periode welke door dit jaarboek wordt bestreken, deden zich de volgende mutaties voor:

I Bestuur		
Afgetreden	Ir. H. J. Walkate	DB
	Jhr. ir. A. J. van den Brandeler	HB
	A. H. Mohr	HB
	Dr. ir. J. A. H. Hendriks	HB - Heide Mij.
	Lkol. A. J. van Vuren	HB - Regiment M.v.C.
Toegetreden	Ing. A. D. Kusse	HB - Heide Mij.
	J. J. M. W. ter Laak	HB - Heusden
	Lkol. B. G. de Vree	HB - Regiment M.v.C.
II Medewerkers DB		
Toegetreden	F. H. N. Bloemink	Doc./Bibl.
	W. H. M. Geertsen	Alg.
	J. S. A. van Hoven	Bibl./doc.
	K. Zandvliet	Alg.
III Correspondenten		
Afgetreden	Drs. R. J. G. H. van Hasselt	N.Br. III
IV Commissieleden		
Afgetreden	J. W. M. Slokkers	SC
	J. Hooftman	Kasc.
Toegetreden	Drs. H. J. Kastein	Kasc.

TER GEDACHTENIS

30 april 1974 - 30 april 1984

Op 30 april 1974 overleed Vrouwe Maria Elisabeth Margaretha de Girard de Miolet van Coehoorn,¹ in haar 86ste levensjaar. En sedertdien is er voor onze Stichting veel veranderd doordat zij de Stichting Menno van Coehoorn als haar universeel erfgenaam had aangewezen hetgeen voor ons een hoogst verrassende gebeurtenis betekende.² Ook andere organisaties en instellingen, werkzaam op sociaal en cultureel terrein, om er enkele te noemen: het Leger des Heils en het Rijksmuseum, waren met legaten begunstigd. Maar uit haar wilsbeschikking viel wél op te maken dat zij met de stichting, die sedert 1932 de naam Van Coehoorn voert, een bijzondere band heeft gevoeld. Daarop wijst reeds de uitverkiezing 'universeel erfgenaam'. Tegenover de belangrijke materiële steun – een machtige stimulans – welke onze stichting aan mevrouw Van Coehoorn heeft te danken, heeft zij onze stichting slechts één verplichting opgelegd, een zeer geringe weliswaar, maar voor

ons daarom niet minder betekenisvol: zorg voor haar laatste rustplaats en die harer ouders en verwanten. Daaraan te voldoen is vanzelfsprekend voor de Stichting Menno van Coehoorn een erezaak.

Aan de verkeersweg Oirschot-Boxtel op 7 km afstand van de eerstgenoemde plaats, ligt aan de oostzijde van de weg, binnen het gebied van de gemeente Oirschot de begraafplaats van de familie De Girard de Miele van Coehoorn. Niets doet de aanwezigheid ervan vermoeden; een weinig opvallend smeedijzeren hek bezijden de verkeersweg sluit een toegangsweg af die naar de begraafplaats voert. De weg – in de toestand van heden méér een 50 meter lange grasstrook dan een weg – heeft aan weerszijden opgaand geboomte: eik, beuk, zilverberk en els en een randbeplanting van rhododendrons, in de bloeitijd een waar bloemenfestijn! Een tweede hek sluit de toegang af tot de eigenlijke begraafplaats die volgens officiële stukken groot is 'vier aren en dertig centiaren' en die heeft behoord tot het familie-landgoed 'Heerenbeek'. Het is dus een stuk grond van beperkte omvang, rechthoekig van vorm en langs de zijden begrensd door eiken, beuken en zilverberk. Een dichte haag van coniferen die deze rustplaats omzoomt scheidt haar af van de weiden en akkers eromheen.

Beminnelijk Brabants landschap met bosperceeltjes, boerderijen her en der, zandwegen en bospaden en langs de begraafplaats aan de zuidzijde een beek. Wat hier opvalt is de stilte op slechts een steenworp afstand van een tamelijk drukke verkeersweg. Even verder, aan de Coehoornweg, ligt een landelijke herberg, waarvan de bewoners zich nog veel herinneren van de streekgeschiedenis en van de tijd toen de familie het landgoed Heerenbeek nog bewoonde. Ook mevrouw Van Coehoorn zelf hebben zij vaak ontmoet als ze na een bezoek aan de familiegraven even de herberg binnentrad en er een praatje maakte. Een 'bijdehand zakelijk vrouwtje' zegt de heer Van Moosdijk, de herbergier, 'ik heb haar goed gekend'.

Binnen de hoge haag bevindt men zich onder een koepel van dicht loof. Een dominerende beuk en twee forse eiken; daaronder een perk van rhododendrons. Tot nu toe bevinden er zich acht zerken, in twee rijen van vier. Bovendien een oude merksteen met het woord 'Begraafplaats', het jaartal 1865 en de inscriptie 'Rijm Ps 103 en 133'.

De eerste bijzetting zal dan ook zijn geweest die van Vrouwe E. baronesse de Girard de Miele van Coehoorn-de Bye, geboren 1795 en gestorven in 1865. Naast deze zerk die van J. B. baron de Girard de Miele van Coehoorn, Generaal-majoor der Artillerie, Adjudant des Konings, geboren 1794 en overleden in 1872. De laatste bijzetting is geweest die van mevrouw Van Coehoorn, op de foto de meest links geplaatste zerk. De zerken hebben geen enkele versiering maar zijn begroeid met korstmossen. Die geheel te verwijderen zou het natuurlijke karakter van oude grafstenen geweld hebben aangedaan. Dat hebben wij dan ook niet gedaan, alleen de namen en data zijn goed leesbaar gemaakt. Slechts leden van de familie De Girard de Miele van Coehoorn, hetzij door geboorte of door huwelijk hebben het recht daar te worden begraven, aldus een schenkingsacte gedateerd 1 mei 1917, waarbij de toenmalige rechthebbenden aan de gemeente Oirschot schonken: de toegangsweg en de begraafplaats. De gemeente nam daarbij bepaalde verplichtingen op zich o.a. deze beide 'eenvoudig maar netjes blijvend te onderhouden', hetgeen tot nu toe aldus is geschied.

Gelukkig is de ligging zó ver van de plaats Oirschot, bijna aan de grens met Boxtel, naar het lijkt tamelijk veilig t.a.v. bij voorbeeld procedures van ruimtelijke ordening. Toch is niet zonder meer een veilige toekomst verzekerd omdat op grond van de zogeheten 'Wet op de Lijkbezorging van 10 april 1869' (!) de mogelijkheid bestaat dat een gesloten verklaarde begraafplaats tien jaren nadat voor het laatst is begraven, wordt 'geroerd'.

Wij menen dat er deugdelijke redenen zijn om voor Brabant dit rustieke plekje cultuurhistorie, ingebed in het natuurlijke landschapsbeeld, waaraan het voortjagende leven tot nu toe voorbij ging, te behouden. Men treft er de beplanting en de ordening der graven aan in de enigszins verstarde stijl van meer dan een eeuw geleden en als men de indrukken op zich laat inwerken voelt men dat dit alles herinnert aan een episode ener familiegeschiedenis en aan een levensstijl die in ons land vrijwel is verdwenen.

Wij hebben goede hoop dat ook de gemeente Oirschot er zich van bewust is, dat het hier gaat om een bescheiden maar uit een oogpunt van natuur, landschapsbeeld en cultuurhistorie waardevol *monument*, waarvan het beschermen tegen aantasting in de toekomst het overwegen waard is. Wat de Stichting Menno van Coehoorn betreft zal het aan goede aandacht en zorg niet ontbreken.

T.

¹ Zie ook 'Levensbericht . . .' door mr. J. Werner, Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn 1974.

² Zie 'De Stichting Menno van Coehoorn 50 jaar . . .' door H. A. Treu, in 'Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland', Jubileumuitgave 1982, blz. 181-187.

1983 - 'ANNEE DE VAUBAN',
350^E ANNIVERSAIRE DE SA NAISSANCE'

De 'Calendrier des manifestations', gewijd aan de herdenking van deze grote zoon van Frankrijk, in alle delen van het land, uitgegeven door het Ministerie van Cultuur, samen met de 'Association Vauban' behelst behalve een portret van Vauban (zie p.3 van dit jaarboek) een korte levensschets:

Sébastien Le Prestre, marquis de Vauban, 1633-1707,
Maréchal de France en 1678¹

Vauban est l'homme de guerre dont, avec Duguesclin² et Jeanne d'Arc, se souvient tout Français depuis son enfance. Il dirigea plus de cinquante sièges,

Principaux sites Vauban

aménagea près de trois cents places, villes ou villages, en construisit plusieurs, élevant tout autour du royaume du Roi-Soleil, du nord au sud, de l'est à l'ouest, une ceinture de places fortes d'une exceptionnelle qualité architecturale. (Zieschets.) Mais Vauban ne fut pas qu'un ingénieur et un militaire. Issu d'une famille de petite noblesse du Morvan, Vauban sut comprendre les difficultés de son temps, dues notamment aux innombrables guerres de Louis XIV et proposa des solutions originales pour y remédier. Economiste, agronome, statisticien, il consigna par écrit ses réflexions pour soulager la misère du peuple. Son dernier ouvrage, *La Dîme royale* (1706), qui proposait l'égalité de tous devant l'impôt, fut interdit par

le Roi; Vauban qui avait servi fidèlement son roi toute sa vie en mourut de chagrin peu après.

Vauban had oog voor de ellende die de oorlogen van Lodewijk XIV over het volk brachten en hij had daarover zorgen. Zijn laatste werk 'La Dîme royale', waardoor hij zich 's konings ongenade op de hals haalde (wat ook zijn ontslag uit het leger ten gevolge had) was een pleidooi voor rechtvaardigheid in de belastingheffing en dus gericht tegen de privileges van de hoge adel.

De ingrepen in de structuur van meer dan driehonderd steden en dorpen, waarvan hierboven sprake is (aménagements) zijn niet alle van vestingbouwkundige aard, al geldt dat voor een groot aantal wél. Vauban verbeterde de defensieve kracht van vele steden en bouwde een dertigtal nieuwe vestingen van uitzonderlijke kwaliteit. Behalve vestingbouwer was Vauban stedenbouwkundige en behalve militair ingenieur ook een bekwaam civiel ingenieur en architect.

Bij ons wordt Vauban vooral gezien als de geduchte doch gerespecteerde tegenstander 'le preneur de villes', de belegeraar en vestingbouwer, die met Lodewijk XIV in 1672 ons land overviel, in 1673 Maastricht tot overgave dwong, waarbij hij een nieuw naderingssysteem met parallellen, zigzagloopgraven en batterijen invoerde (dat hij volgens sommige vermeldingen van de Turken zou hebben afgezien maar verbeterd toegepast). Hij heeft meer dan 50 belegeringen geleid. De jaren 1692 en 1695 liggen ook goed in het geheugen. Het eerste door zijn verovering van Namen op Van Coehoorn en het tweede jaartal toen het omgekeerde zich voordeed.

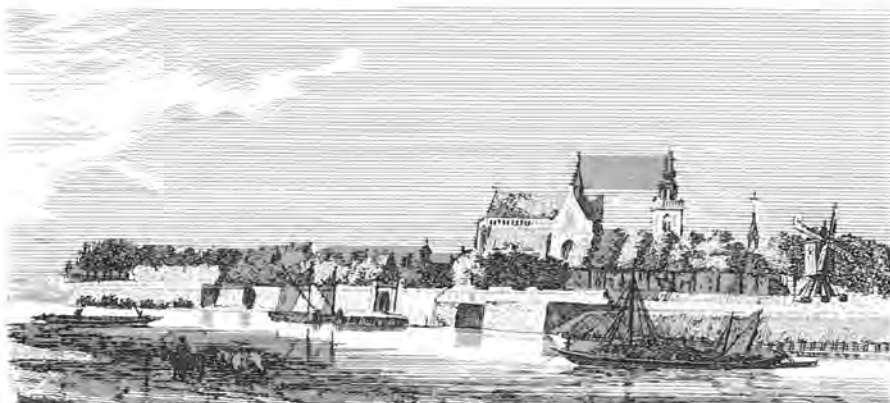
Dat Vauban, die bij Lodewijk XIV zo hoog in aanzien had gestaan, door de koning werd verstoten om redenen die hem, naar hedendaagse opvatting, slechts tot eer strekken, werpt wel een schril licht op de toestanden aan het Franse hof. En dat het Vauban ten diepste heeft aangegrepen en zijn spoedige dood ten gevolge heeft gehad, laat zich goed verstaan.

Over het vestigingssysteem van Vauban bestaat uitgebreide literatuur. Vauban liet tal van geschriften na die naderhand zijn uitgegeven. Sommige pas veel later: *Traité de l'attaque et de la défense des places*; *Traité des Mines*; *Traité des Sièges*; *Oeuvres Militaires*; *Mémoires inédits du Maréchal Vauban sur Landau, Luxembourg etc.*; *Mémoires militaires*; *Traité de la culture des Forests*; *Navigation des Rivières*.

T.

¹ In veel naslagwerken wordt als jaar van benoeming 1703 vermeld.

² Duguesclin was de perfecte ridderfiguur, die in de Honderdjarige Oorlog (1339-1453) als Connétable van Frankrijk, onder koning Karel V, de Wijze, tegen de Engelsen streed.

FINANCIËLE ASPECTEN VAN DE LAAT-17DE-EEUWSE VESTINGBOUW

De herbouw van de vesting Grave (1679-1692)

door drs. A. C. M. Kappelhof

1. Inleiding

Nadat in 1672 duidelijk was geworden, dat de Franse expansiedrag de Republiek in haar bestaan bedreigde, namen de defensie-inspanningen van deze kleine maar rijke staat snel toe. Leger en vloot werden uitgebreid en na de Vrede van Nijmegen (1678) startte men onder leiding van stadhouder Willem III (1672-1702) met een uitgebreid programma van verbetering van vestingwerken, dat onder invloed van Menno van Coehoorn in 1697 werd geïntensiveerd en tot ca. 1705 werd voortgezet.¹ Een gevolg was, dat de belastingen in alle gewesten en in de Generaliteitslanden moesten worden verhoogd, maar dit was bij lange na niet toereikend. Er werd dus op grote schaal geleend op de kapitaalmarkt, wat ook mogelijk was, omdat de Republiek onder beleggers als zeer solide gold en de grote bloei van handel en nijverheid er tot een aanzienlijke accumulatie van kapitaal hadden gezorgd.

Terecht wordt in de literatuur gesteld, dat dit een van de sterkste troeven van de Republiek en haar bondgenoot (sedert 1688) Groot-Brittannië was. De

beide zeemogendheden waren beter dan Frankrijk in staat om grote kapitalen aan te trekken en ook toen gold al de regel, dat hij die het financieel het langste uit kon zingen, op den duur de oorlog won. In 1713 was de Franse expansiedrang voor bijna een eeuw gestuit, maar de Republiek stond aan de rand van een financiële afgrond. Een gigantische staatsschuld bleef de hele 18de eeuw als een loden last op haar drukken en dwong haar op het gebied van de buitenlandse politiek tot passiviteit.² De drie Franse oorlogen (1672-1678; 1688-1697 en 1702-1713) hadden te veel van haar krachten gevegd en haar economisch draagvlak ondermijnd.³

De vestingbouw onder koning-stadhouder Willem III wordt al lang grondig bestudeerd, maar het financiële aspect kreeg alleen marginale aandacht of werd genegeerd. Vaak worden cijfers, als ze al worden genoemd, alleen als illustratie gebruikt of ze zijn afkomstig van kostenschattingen, die nogal eens te laag bleken te zijn. De vraag 'Wat kostte de aanleg van een vesting?', is bij mijn weten in Nederland als zodanig weinig gesteld en nog nooit echt beantwoord. Interessant is het ook te weten, waaraan het geld besteed werd en wat het effect was van deze investeringen op de economieën van de betrokken vestingsteden en het omringende platteland.

Uitgaven aan vestingwerken zijn te beschouwen als investeringen in een niet-productieve sector. Na 1600 is het in Nederland bijna altijd de overheid en dan nog vooral de gewestelijke of de nationale overheid die dergelijke investeringen voor zijn rekening neemt. Vestingen leveren geen goederen op, die men kan consumeren of waarmee men weer andere goederen en diensten kan produceren. Ze voorkomen echter wel, dat de staat wordt aangevallen of dat een vijandelijk leger, als het tot een aanval komt, materiële schade aanricht in het achter de vestinggordel gelegen gebied. Deze investeringen hebben echter zoals gewone investeringen wel een koopkrachteffect: de uitbetaalde lonen worden ter plaatse uitgegeven aan voedsel en drank, zodat de plaatselijke verzorgende sector er wel bij vaart. Steenbakkers en houthandelaren kunnen zaken doen en dagloners die anders bedeed zouden moeten worden, kunnen nu zichzelf onderhouden. Er verrijzen kroegen en de bakkers hebben de handen vol. Het is niet de bedoeling om in deze korte bijdrage op al deze vragen 'even' een antwoord te geven. Wel wil ik aan de hand van één door mij bestudeerd geval, Grave, nagaan hoeveel de bouw van een middelgrote vesting aan het eind van de 17de eeuw kostte. Grave was geen bijzonder dure, noch een bijzonder goedkope vesting en zou dus vanuit financieel standpunt bezien best eens representatief geweest kunnen zijn

voor een vestingstad in een grensgebied. Tijdens de bouw van de vesting Grave werd er gefraudeerd, waardoor de kosten hoger uitvielen, maar fraude en corruptie zijn te beschouwen als essentiële kenmerken van de toenmalige samenleving. Mits de corruptie binnen zekere grenzen bleef, werd ze zelfs stilzijgend geaccepteerd.

Belangrijkste bron waren de registers met besluiten ('resolutiën') van de Raad van State.

2. De zorg voor de vestingen in de Republiek

De Republiek was een staat die op haar kleine grondgebied veel vestingen en verdedigingswerken telde. In principe zorgde ieder van de zeven gewesten voor de werken die op zijn eigen grondgebied lagen. Naast de gewesten waren er een aantal gebieden, die direct onder de Staten-Generaal, het hoogste regeringscollege, ressorteerden en vanuit Den Haag werden bestuurd. Het belangrijkste Generaliteitsland was Staats-Brabant, verder hoorden tot de Generaliteitslanden nog Staats-Vlaanderen, de helft van de stad Maastricht (de andere helft behoorde aan de prins-bisschop van Luik), de z.g. Staatse landen van Overmaze (delen van het huidige Zuid-Limburg), Westerwolde (het oosten van de provincie Groningen). In 1715 kwamen daar nog bij de stad Venlo en het ten zuiden van Roermond gelegen land van Montfort. De Generaliteitslanden waren voor de Republiek voornamelijk van militaire betekenis. Op het vruchtbare Staats-Vlaanderen na waren het van nature weinig bedeelde gebieden.

Het bestuur over deze gebieden lag in handen van de Staten-Generaal die daarbij geassisteerd werd door de Raad van State. Een andere taak van de Raad van State was militair van aard. Hij zorgde voor de vestingen, de garnizoenen, de bevoorrading van vestingen en van het veldleger en voor de uitvoering van het personeelsbeleid. Dit laatste was primair een zaak van de kapitein-generaal, van 1672 tot 1702 prins Willem III van Oranje. Tussen de Staten-Generaal en de Raad van State bestond geen precieze afbakening van bevoegdheden.

Op de regel, dat ieder gewest voor zijn eigen vestingen zorgde, werd inbreuk gemaakt, doordat de vestingen in Drenthe, Overijssel en Gelderland ten laste kwamen van de centrale schatkist en beheerd werden door de Raad van State. Voor vestingen als Bourtange, Coevorden, Zwolle, Doesburg, Zaltbommel, Nijmegen e.d. dient men dus het archief van de Raad van State te raadplegen.

Voor vestingen als Vlissingen en Tholen dient men het archief van de Staten van Zeeland te raadplegen, voor Heusden en Geertruidenberg dat van de Staten van Holland enz.

De financiering van de vestingbouw was zoals te doen gebruikelijk in de Republiek als het om geldzaken ging, geregeld op een wijze, die het de moderne onderzoeker moeilijk maakt de zaak te reconstrueren. Het financiële bestel was gedecentraliseerd en zeer ondoorzichtig. In Grave deden tussen 1680 en 1695 een achttal personen dienst als ontvanger. Zij beheerden het geld, dat bestemd was voor de bouw van de vesting en verrichtten op bevel van de Raad van State die de 'ordonnantiën sloeg' allerlei betalingen aan aannemers en leveranciers van materialen. Een 'ordonnantie' is een bevelschrift van betaling. Directe betaling door de ontvanger-generaal van de Unie in Den Haag kwam echter ook voor. Zo werden de ingenieurs die deel uitmaakten van het corps van de genie door de ontvanger-generaal uitbetaald. Edoch, de rekeningen van zowel de ontvanger-generaal als die van de ondergeschikte ontvangers van de fortificatiën in de door de Generaliteit beheerde vestingwerken zijn bijna alle waarschijnlijk rond 1800 vernietigd. De door de Raad van State uitgevaardigde ordonnantiën, die steeds zijn geregistreerd in de resolutieboeken vormden echter een bruikbare vervangende bron om vast te kunnen stellen hoeveel er aan Grave werd uitgegeven. Het was een heel karwei om de lijvige resolutieboeken door te nemen, temeer omdat de trefwoordenindices niet erg betrouwbaar zijn. Was het een druk jaar en wil men alle ordonnantiën hebben, dan is het nodig het hele deel al bladerend door te nemen. Terloops kon geconstateerd worden, dat deze resolutieboeken voor de geschiedenis van de defensie te land (niet die te water) een bron van onschatbare waarde vormen.⁵

3. De herbouw van de vesting Grave 1679-1692

In de Middeleeuwen waren het Maasstadje Grave en het aangrenzende land van Cuijk lang zelfstandig gebleven, totdat ze in de 14de eeuw een twistappel werden tussen de hertogen van Brabant en Gelre met als gevolg dat er lang en bitter gevochten werd en de status van deze gebieden langdurig wisselde. Vanaf de Vrede van Munster (1648) behoorden Grave en Cuijk echter tot de Republiek, maar ze waren van de rest van Staats-Brabant gescheiden door een aantal enclaves. Plaatsen als Ravestein en Gemert ressorteerden onder Duitse vorsten. Grave was dus in de ware zin des woords een 'frontierstad',

een grensvesting, zeker vanaf 1672, omdat in dat jaar er een einde kwam aan de Staatse bezetting van een groot aantal plaatsen in het Rijnland en van de stadjes Ravestein en Gennep. Grave had dan ook een douanekantoor en tevens was het een heerlijkheid van de prins van Oranje. Prins Willem III zal ook daarom geïnteresseerd geweest zijn in het lot van 'zijn' vesting Grave. Tijdens het beleg van 1674 waren stad en vestingwerken zwaar beschadigd. Voor de prins van Oranje en de Raad van State was dit een reden om Grave, waarvan het grondplan nog dateerde van het einde van de 16de eeuw, volgens een nieuw plan gemaakt door de uit het buitenland naar de Republiek gehaalde ingenieur Paul Storff de Belville te herbouwen. Het principebesluit viel in 1679, maar de werkzaamheden vingen aan in 1680. In 1683 naderde het werk zijn voltooiing, maar in de zomer van dat jaar kwamen er meldingen binnen van scheurende muren en wegzakkende bastions. Verscheidene hoge heren gingen ijlings een kijkje nemen en al spoedig werd duidelijk, dat de aannemers zich niet altijd aan het bestek hadden gehouden en dat de funderingen niet diep en sterk genoeg waren. Er werden de nodige arrestaties verricht, enige aannemers en Paul Storff namen de vlucht, waarna de aannemers weer gepakt werden, terwijl Storff later weer opdook in Venetië. Dit alles mocht niet verhinderen, dat een groot deel van het werk overgedaan moest worden. Er werd een nieuw plan gemaakt, waarvan de kosten werden geschat op f 347.285. Met even veel energie toog men weer aan het werk en toen de volgende oorlog met Frankrijk uitbrak (einde 1688) was de vesting bijna gereed. Als jaar van definitieve voltooiing kunnen we 1692 stellen: toen werden de wallen met iepebomen beplant. Al spoedig kwamen de ingenieurs met nieuwe plannen, die tot doel hadden de vesting aan te passen aan de nieuwste militair-technische ontwikkelingen. Zo werden er in de jaren negentig van de 17de eeuw vijf bomvrije kazematten onder de wallen aangelegd en werden de stenen beren in de hoofdgracht herbouwd. Hoogten rondom de stad werden afgegraven, zoals dat in deze tijd ook rond Den Bosch gebeurde. In 1699-1701 volgde nog aan de overzijde van de Maas het door Menno van Coehoorn ontworpen kroonwerk, waarna het voor lange tijd rustig werd. Dure plannen werden om zuinigheidsredenen niet uitgevoerd.

4. De werkwijze van de Raad van State

De wijze, waarop de Raad van State en de prins van Oranje die als stadhouder q.q. lid was van dit college, te werk gingen droeg een tamelijk geïmprovi-

seerd karakter, ofschoon een vast patroon wel degelijk waarneembaar is. Men liet een 'architect' wiens naam ons soms niet eens bekend is, een plan maken en voerde dit dan geheel of gedeeltelijk uit, alnaargelang er geld was en er politieke druk op de ketel stond. Soms was het de commandant van de vesting, die met een voorstel kwam, zoals in 1699 in Grave gebeurde, toen de commandeur het idee opperde om de Maasbandijk aan de overzijde van de rivier landinwaarts te verleggen. Bij grote projecten moest er door de Staten-Generaal extra geld gevoteerd worden. Hadden de gewesten eenmaal na lang aandringen 'geconsenteerd' dat wil zeggen toegestemd hun aandeel bij te dragen, dan waren ze meestal zeer traag met betalen. De Raad van State placht zich dan tegenover de Staten-Generaal te beklagen over de lege schatkist, terwijl de prins van Oranje missiven schrijvend vanuit jachtslot Dieren of paleis Kensington bij Londen er op aan drong voort te maken met het werk en het ontbrekende geld desnoods maar te lenen. Het zal dan ook geen toeval geweest zijn, dat na de dood van Willem III (1702) en van Menno van Coehoorn (1704), eveneens een man die van aanpakken wist, veel projecten gingen stagneren.

De bestekken werden in de vergaderingen van de Raad besproken en vervolgens goedgekeurd, waarna de openbare aanbesteding volgde. Men was gekant tegen onderhandse aanbestedingen, maar week wel eens van deze regel af. Men ziet weer: wel een vuistregel, maar de flexibiliteit bleef bestaan. De aanbesteding werd gedaan door de vaste commissies uit de Raad van State, die driemaal per jaar de Generaliteitslanden afreisden om er de belastingen en 's lands domeinen te verpachten, de vestingwerken en de magazijnen te inspecteren en alle klachten en voorkomende problemen met de betrokkenen te bespreken. De aanbestedingen moesten worden goedgekeurd door de Raad, waarna het werk kon beginnen. Men besteedde aan 'in daggelden', dat wil zeggen de werklieden werden per dag betaald, totdat het karwei geklaard was, maar meestal werkte men met aannemers, wat tot voordeel had, dat zij het werkvolk moesten aanjagen en eventuele tegenvallers bijvoorbeeld als gevolg van slecht weer voor hun rekening kwamen. De aannemers werden in termijnen betaald, nadat het werk was 'opgenomen' en goedgekeurd door de opzichter.

Werd er te laat opgeleverd, dan trad een boetebeding in werking. De aannemers wilden wel eens 'complotteren': ze spraken dan onderling van tevoren af, wie zou bieden en hoe ver men uiterlijk zou gaan. Toen de gecommitteerden van de Raad van State in 1698 in Breda bemerkten, dat er maar een paar

gegadigden waren komen opdagen, vermoedden ze een complot en ging de aanbesteding niet door.⁶

Er werd vrijwel alleen 's zomers gewerkt, 's winters kon er in ieder geval niet gemetseld worden. Ieder jaar werd in het vroege voorjaar besloten, welke werken het komende seizoen zouden worden uitgevoerd. Voor het grovere werk werden dagloners gebruikt, waarover we helaas weinig te weten komen. Het was volk, dat zonder voldoende toezicht de lijn trok en elders zijn geluk ging zoeken, als het loon niet op tijd werd uitbetaald. Soms werden ook de boeren uit de omgeving opgeroepen, een methode die uit de late Middeleeuwen dateerde en begrijpelijkerwijs bij het landvolk impopulair was, vooral omdat men juist van het werk thuis werd weggehaald, wanneer er veel te doen was. Een andere methode was, dat de soldaten van het eigen garnizoen werden ingeschakeld, wat goedkoop was, omdat de soldij toch moest worden uitbetaald, maar wat nogal eens op verzet van de generaals stuitte, omdat deze hun troepen niet konden missen. Ook in Grave werkten soldaten in 1682-'83 aan de vesting.

Het toezicht op de dagelijkse gang van zaken lag in de handen van opzichters, vaak betiteld als ingenieurs, die door de Raad van State werden aangesteld. Na de komst van Menno van Coehoorn als directeur-generaal der fortificatiën werden per project één directeur geassisteerd door meerdere ingenieurs aangesteld en kwam er een duidelijke scheiding tussen opzichters en ingenieurs. De door Menno van Coehoorn voorgedragen personen werden gewoonlijk door de Raad van State benoemd.⁷ Ook de gouverneurs en de commandeurs – de eersten waren overigens vaak afwezig – hielden een oogje in het zeil. Zeer geregeld werd per brief aan de Raad van State bericht, hoe de zaken er voor stonden. Desalniettemin werden er fouten gemaakt en werd er in Grave, Den Bosch, Naarden en Sas van Gent op grote schaal gefraudeerd. Dit kan alleen maar te verklaren zijn als we aannemen, dat er opzichters en hoge officieren waren die tegen een zekere tegenprestatie bereid waren bepaalde zaken door de vingers te zien. Met de komst van de Genie als apart corps en de instelling van de functie van directeur-generaal der fortificatiën (1688) werd het toezicht beter, waardoor de kansen op fraude afnamen.

5. De kosten van de herbouw van Grave

Een berekening van de totale bestedingen aan de vesting Grave laat zien (zie bijlage I), dat er tussen 1680 en 1695 f 1.021.706 aan ordonnantiën werd

geslagen. Weliswaar was de vesting in 1692 voltooid, maar de Republiek was bekend om haar trage betaling van crediteuren, zodat ook na 1692 nog heel wat betalingen werden verricht. Dit bedrag is dan nog te beschouwen als een minimum, omdat er drie ordonnantiën geslagen zijn, waarvan het bedrag onbekend is. Ofschoon de ordonnantiën geen zuivere indicator zijn voor de bedrijvigheid – er was immers een naijleffect – is wel te zien, dat men pas na de vlucht van Paul Storff begin 1684 het tempo er in heeft gezet. Tussen 1684 en 1687 moet er zeer hard gewerkt zijn, zodat de vesting praktisch gereed was, toen Willem III naar Engeland zeilde om er zijn schoonvader van de troon te stoten (november 1688). Stellen we dit bedrag op gemiddeld f 63.857 per jaar (periode 1680-1695) dan zorgde alleen de herbouw van Grave er al voor, dat 14 % van de opbrengst van alle door de Staten-Generaal in de Meierij van Den Bosch geheven belastingen terugkeerde.⁸ De belastingopbrengsten in Grave en het Land van Cuijk waren nog veel lager. Wat de bewoners van de streek afdroegen aan de Staten-Generaal, keerde dus weer terug. Wel vond er een inkomensoverdracht plaats van het platteland naar de stad, aangezien het platteland nauwelijks profiteerde van deze investeringsimpuls. De vraag luidt echter wel, welk deel van dit geld in de stedelijke economie terecht kwam.

6. Waar kwam het geld terecht?

Helaas bleek het niet goed mogelijk de cijfers uit te splitsen naar een aantal globale categorieën zoals loonkosten, materiaalkosten, vervoerskosten en overige kosten. Wel kan ik met zekerheid stellen, dat de post daglonen aan graafwerkers, metselaars en opperlieden de grootste was op enige afstand gevolgd door de post materiaal, waarna nog vervoerskosten van het materiaal en diverse kleine postjes komen. De aard van de werkzaamheden was uiterst arbeidsintensief: geen brokje aarde bleef op zijn plaats en wegens de lage ligging moest er vaak gepompt worden, hetgeen gebeurde met door paarden aangedreven molens (zie afb. op blz. 22). In 1701 werkten bij de bouw van een sluisput in het Zwarte Water bij Zwolle 120 paarden die 8 z.g. kettlingmolens aandreven. Bij de aanleg van de door Menno van Coehoorn ontworpen werken rond Doesburg gebruikte men in 1701 2 kettlingmolens die door 24 paarden werden aangedreven.⁹ In Grave werd er niet zo veel gepompt. Men groef met schoppen en kruiwagens en ook het heien, dat in Grave nodig was, geschiedde met de hand. De ook in de literatuur bekende Willem

Een door paarden aangedreven z.g. kettingmolen anno 1740. Dergelijke molens werden ook bij de vestingbouw gebruikt. (Prentenkabinet Prov. Genootschap van K & W in Noord-Brabant.)

Meester ontwierp machines om aarde af te graven en deze voldeden zo goed, dat ze in Den Bosch en vermoedelijk ook in Grave werden gebruikt. De uitvinder kreeg er een beloning voor van f 20.000.¹⁰ De mogelijkheden om te mechaniseren waren echter beperkt en een remmende faktor was, dat de arbeidskrachten zo goedkoop waren.

Onder de bouwmaterialen figureren voornamelijk baksteen, kalk, tras en hout. Het merendeel daarvan kwam niet uit Staats-Brabant. Slechts de stenen van mindere kwaliteit werden soms ter plaatse in primitieve veldovens gebakken. In Grave lagen deze ovens, die met steenkolen gestookt werden, vóór de Brugpoort in het Eschharens Veld en te Nederasselt aan de overzijde van de Maas op Gelders grondgebied.¹¹ De hoeveelheden gebruikte baksteen waren in Grave groot, omdat de nieuwe stelsels veel stenen bekledingsmuren vereisten en ook de in de jaren negentig in zwang komende bomvrije kazematten in steen werden uitgevoerd. Bij de herbouw van Bergen op Zoom werd nog veel meer baksteen gebruikt onder meer voor het mijnenstelsel. Bij het begin van de reconstructie van Bergen op Zoom in 1698 besloot men maar meteen 10 miljoen stenen te bestellen, één jaar later waren deze al opgebruikt en meende men voor het jaar 1699 nog eens 12 miljoen stenen nodig te hebben.¹² De meeste baksteen werd aan het eind van de 17de eeuw volgens contract door particulieren geleverd. De steenovens stonden in Holland langs de Hollandse IJssel, bij Gorcum en langs de rivieren de Lek en de Waal (o.a. Gendt bij Nijmegen). Men gebruikte vooral 'Lekse moppen' en de wat kleinere IJsselstenen. Soms werd ook steen uit te slopen gebouwen gebruikt, zoals uit het in 1674 verwoeste kasteel van Grave, waarvan de schoongemaakte stenen opnieuw werden verwerkt. Voor de funderingen en de bruggen was veel timmerhout nodig, veelal eiken- en grenenhout, dat werd ingekocht te Dordrecht, Amsterdam, Zaandam en Hoorn. Al dit hout was geïmporteerd uit Noorwegen en de Oostzeelanden.

De kalk en de tras werden eveneens ingevoerd, respectievelijk uit het Luikse en het Rijnland. Voor Bergen op Zoom kwam er ook kalk uit de omgeving van Doornik en zelfs uit Engeland!

Het waren meestal kooplieden van buiten Grave, bij wie de bouwmaterialen besteld werden en bij wie de handelswinst dus terecht kwam. Een uitzondering was Pieter Regay (Ragay), Maasschipper en koopman in kalk, die kalk leverde aan de vestingbouw te Grave en rond 1700 aan een groot aantal andere vestingen. Zo mocht de Dordtse koopman Bernard van Santen voor het seizoen 1699 alle tras en 'cement' leveren aan de vestingbouwprojecten

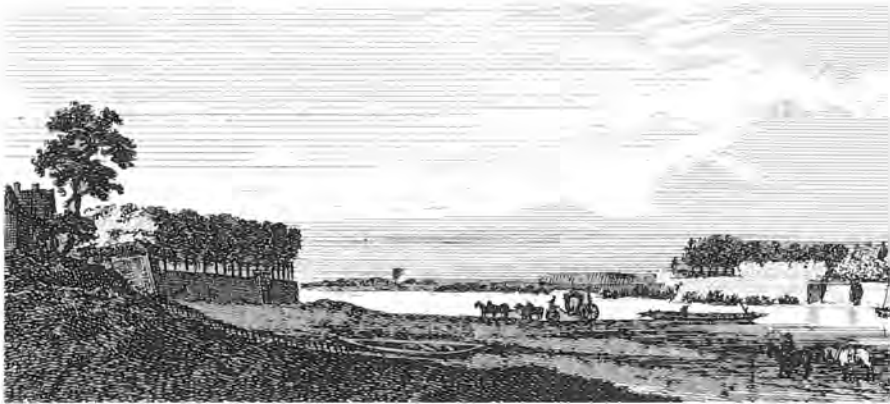
Bergen op Zoom, Zutphen en Groningen.¹³ De in Grave gebruikte tras werd geleverd door Govert van Wesel, die nu eens wordt genoemd als koopman te Wesel (aan de Rijn in Duitsland) en dan weer als koopman te Dordrecht. Natuursteen werd vooral gebruik bij de poorten en kwam uit Bentheim (bijvoorbeeld voor de Hampoort) of uit de Ardennen, de z.g. blauwe, Naamse steen. Ook de punten van de bastions werden uitgevoerd in natuursteen.

In aanmerking genomen, dat bijna alle bouwmaterialen, waaronder in ieder geval de meest kostbare, van buiten Staats-Brabant kwamen, blijven de posten vervoer en daglonen over. Het vervoer geschiedde zo veel mogelijk per schip en de Maasschippers zullen voor een deel uit de omgeving of uit Grave zelf afkomstig geweest zijn. Verschillende aan de Maas gevestigde tolheffers, zoals de heer van Ravestein en de vrouwen van Oijen en Batenburg eisten ook hun deel. Officieel was het land vrijgesteld van tolleren voor het vervoer van defensiebehoeften, maar het gebeurde toch, dat er tol betaald werd, want anders werden de schepen weken lang vastgehouden. De arbeiders werkten ter plaatse en werden daar per gewerkte dag uitbetaald. Zij leefden van de hand in de tand en gaven alles wat ze verdienden weer uit aan eten, drinken en mogelijk ook logies. Een probleem in Grave was, dat er even buiten de stad te Velp, op Ravesteins grondgebied, een groot aantal tapperijen was ontstaan, waar het bier en de jenever veel goedkoper waren, omdat de heer van dit landje, de keurvorst van de Palts, geen accijns hief op alcoholica en de Staten-Generaal dat wel deden. Deze kroegen deden de Graafse etablissementen grote concurrentie aan, waartegen in de praktijk weinig te doen viel.

Nemen we aan, dat de helft van de uitgaven aan de vesting Grave ten goede kwam aan personen, die er woonden of consumeerden, dan zou het koopkrachteffect voor de stad Grave in de periode 1680-1695 meer dan f 32.000 per jaar hebben bedragen. Zelfs bij een pessimistische veronderstelling van $\frac{1}{4}$ komt men uit op een som van f 16.000 per jaar, wat voor een kleine stad als Grave een belangrijke economische impuls moet zijn geweest.

De staat nam echter een deel terug van wat hij uitgaf. De tijdelijke toename van de bevolking als gevolg van de komst van een heel leger van arbeiders, leidde tot een sterke toename van het verbruik en dus tot hogere opbrengsten van de accijnzen, die ook in Staats-Brabant op vrijwel alle eerste levensbehoeften rustte. Een goede illustratie daarvan vormt het geval Bergen op Zoom, een stad maar weinig groter dan Grave, waar van 1698 tot 1706

gewerkt werd aan de reconstructie van de vestingwerken. In enkele jaren tijds verdubbelden de pachtopbrengsten van de gemene middelen, waarvan de genoemde accijnzen het leeuwedeel uitmaakten.¹⁴ In 1706/07 trok het werkvolk weg, ofschoon de vesting nog niet helemaal voltooid was en in enkele jaren tijds zakten de opbrengsten van deze groep van belastingen ineen tot het oude niveau van vóór 1698. De rust keerde weer en de stad verviel in haar oude letargie slechts opgeschrikt door de trommelslag van het uitrukkende garnizoen en de stormen, die op gezette tijden de Waterschans plachten te vernielen. In Grave was het niet anders, slechts steden als Breda en Den Bosch die een redelijk bloeiende handel en wat nijverheid hadden, vertoonden een eigen dynamiek.

BIJLAGE

Bevelschriften geslagen door de Raad van State ten behoeve van nieuw te bouwen vestingwerken te Grave 1680-1695.

Bron: Registers van resolutiën van de Raad van State (zie noot 4).

jaar	bedrag in guldens	jaar	bedrag in guldens	jaar	bedrag in guldens	jaar	bedrag in guldens
1680	62.000	1684	78.531**	1688	217.307	1692	15.000
1681	5.000	1685	207.761***	1689	13.073	1693	43.000
1682	28.000	1686	120.592	1690	3.624	1694	15.000
1683	64.977*	1687	101.247	1691	18.000	1695	35.835

Totaal: 1.028.947 (periode 1680-1695).

* Inclusief een bevelschrift van f 3241 dat pas in 1698 geslagen werd.

** Plus nog één bevelschrift, waarvan het bedrag niet genoemd wordt in het register van resolutiën (sic).

*** Als **, maar hier betreft het twee van zulke bevelschriften.

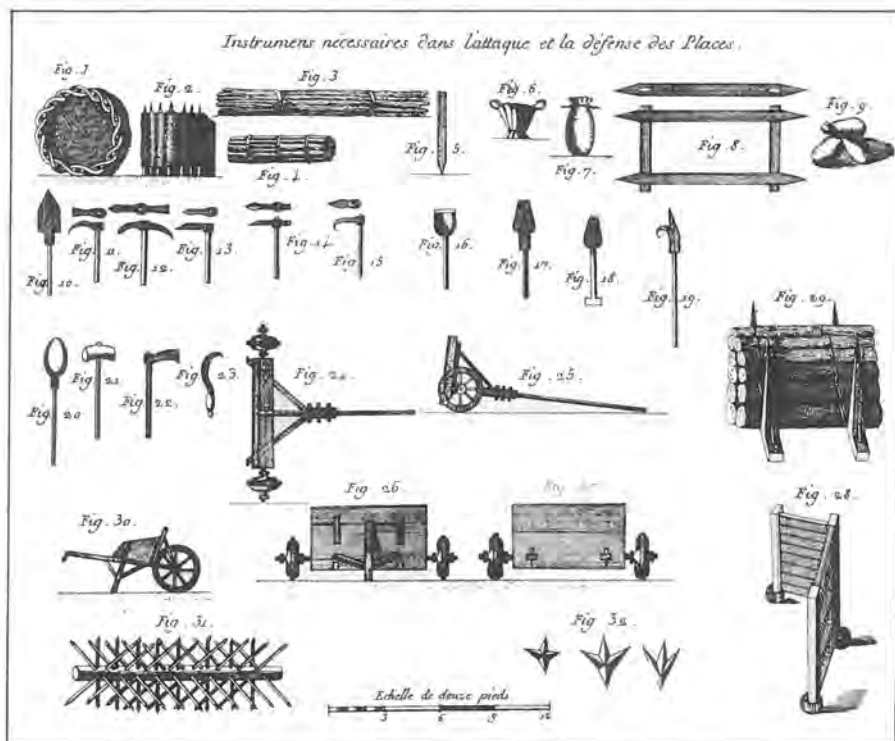
NOTEN

- ¹ J. S. van Wieringen, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuwnederlandse stelsel', in: *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland* ('s-Gravenhage, 1982) 37-52.
- ² J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa* (dl. I; Groningen, 1980).
- ³ I. Wallerstein, *The Modern World-System* (dl. II; New York, 1980) 80.
- ⁴ Voor wie meer wil weten verwijs ik naar het voortreffelijke artikel van A. Th. van Deursen, 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage, 1981) 47-92.
- ⁵ Deze registers berusten zowel op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (de z.g. minuut-versie; in slordig schrift!) als op het Rijksarchief in Noord-Brabant in de z.g. collectie Rijksarchief (de z.g. grossen; zeer net geschreven). Helaas zijn vooral de 18de-eeuwse in Den Bosch berustende registers door een schimmel aangetast en om deze reden niet raadpleegbaar.
- ⁶ Resolutie Raad van State, 4 juli 1698.
- ⁷ Bijvoorbeeld: resolutie Raad van State, 23 juli 1698: aanstelling van een directeur en zes ingenieurs voor de vesting Bergen op Zoom, een groot aantal, wat ook al de omvang van dit project aangeeft.
- ⁸ De gemiddelde opbrengst van alle Generaliteitsbelastingen in de Meierij van Den Bosch (exclusief de stad Den Bosch en zonder de douanerechten die overigens niet veel opbrachten en waar we niet volledig over geïnformeerd zijn) bedroeg in de genoemde periode: f 450.807.
- ⁹ Resolutie Raad van State, 24 mei en 12 oktober 1701.
- ¹⁰ Resolutie Raad van State, 21 januari 1687 (beloning) en Van Wieringen, *De overgang*, 46; zie voor de persoon van Willem Meester: D. J. Roorda, 'De loopbaan van Willem Meester', *Spiegel Historiae*, XVI (1981) 614-622.
- ¹¹ Resolutie Raad van State, 31 mei 1681, 24 april en 7 juli 1698 enz.
- ¹² Resolutie Raad van State, 22 juli 1698 en 16 mei 1699.
- ¹³ Resolutie Raad van State, 16 en 18 februari 1699.
- ¹⁴ De tarieven van deze belastingen bleven in deze periode gelijk, andere verklaringen voor deze abrupte stijging zijn niet te geven. Het fenomeen deed zich ook bij Breda en Grave voor.

Nederlandse benamingen van de afbeelding hiernaast steunen op o.a. Fransch-Nederlandsch Militair Technisch Woordenboek van Hoeffer, Arnhem 1881.

1. bovenaanzicht schanskorf
2. zijaanzicht schanskorf
3. fascine
4. sappenbundel
5. piket
6. mand
7. zandzak
8. blinde (boven/zijaanzicht)
9. zandzakken om schietopeningen te bouwen
10. schop
11. hak, pik
- 12-15. diverse soorten pikhouwelen (boven/zijaanzicht) voor verschillende grondsoorten: 13 (steen), 15 (klei)
16. korte schop
17. spade
18. Vlaamse schop met smal blad
19. sappenhaak
20. sappenvork
21. (zware) hamer, moker
22. gewone bijl
23. (krom) snoeimes
24. bovenaanzicht van een rollende blinde
25. profiel van dezelfde blinde
26. blinde van binnenuit gezien
27. blinde gezien van 's vijands zijde
28. oud model blinde
29. kandelaar, staander (versperring tegen cavalerie)
30. kruiwagen
31. Friese ruiter
32. voetangels

T.

INSTRUMENS NECESSAIRES DANS L'ATTAQUE ET LA DEFENSE DES PLACES

1. plan d'un gabion 2. élévation d'un gabion 3. fascine 4. fagot de sappe 5. piquet 6. panier
 7. sac-à-terre 8. blindé 9. sacs-à-terre disposés pour former un creneau 10. escoupe 11. pioche
 12. pic à hoyau 13. pic à roc 14. pic à tête 15. feuille de fange 16. pelle serrée 17. bêche
 18. louchet de Flandres 19. croc de sappe 20. fourche de sappe 21. masse 22. hache commune
 23. serpe 24. plan d'un mantelet roulant 25. profil du même mantelet 26. mantelet vu du côté
 intérieur 27. mantelet vu du côté de l'ennemi 28. ancien mantelet 29. chandelier 30. brouette
 31. cheval de frise 32. chaussetrappes.

(Encyclopédie de Diderot et D'Alembert 1762-1777. Herdruk platen; Spectrum
 Utrecht/Antwerpen, Dl. 1, Pl. 258.)

Detail van de ataskaart Gothia, ontworpen door Andreas Buraeus en uitgegeven door Joan Blaeu, 1e editie 1647. (Foto ARA, kaartenafd. AKF 2)

CHRISTIANSSTAD

door drs. Juliette Roding

Op 19 mei 1614 werd in aanwezigheid van de Deense koning Christiaan IV in het toen nog bij zijn rijk behorende zuidelijke deel van Zweden de vesting Christiansstad afgestoken.* Deze stad, die tot op heden in de Nederlandse literatuur nauwelijks behandeld is, kan een belangrijke bron voor onze kennis van de bouw van vestingsteden in de 17de eeuw vormen, hetgeen ik door middel van deze korte introductie hoop duidelijk te maken.

* Van Dale: het beloop van een werk (vesting, schans e.d.) op het terrein aangeven door met de spade in de vereiste richting een gedeelte gronds uit te steken of graszoden weg te nemen. (red.)

De stichting van Christiansstad was een direct gevolg van de Kalmar-oorlog (1611-1613) waarbij de Deense en Zweedse koningen elkaar het recht op de kroon over heel Scandinavië betwisten. Tijdens een belegering in 1612 staken de Zweden het stadje Vå in brand. Vå was al vaker door brand verwoest, maar steeds was de stad herbouwd. Ditmaal gebeurde dat niet, hoewel de verwoestingen geenszins totaal waren. Waarschijnlijk werd al in 1612 het plan opgevat om een nieuwe vestingstad te bouwen, die het centrum van de Deense macht in de Zuid-Zweedse provincies zou worden. Bij het uitwerken van deze plannen en het vaststellen van de plaats waar de stad zou moeten komen werd de koning geadviseerd door twee vestingbouwkundige experts, de stadhouder van de hertogdommen in Sleeswijk-Holstein, Gert Rantzau, en Jens Sparre, leenheer van het in 1599 gestichte vestingstadje Christianopel.

Christiansstad kwam te liggen op een schiereiland, bestaande uit krijtgrond van ongelijke hoogte dat zeer laag lag ten opzichte van het waterniveau. Op sommige kaarten kan men de stad als een schip in zee zien liggen. De grond moest meters worden opgehoogd alvorens er kon worden gebouwd. De aarde hiervoor werd aangevoerd in wagens en boten. Wateroverlast bleef echter een probleem, ook in latere fasen van de bouw.

Voor de verbinding met het vasteland werd een 470 meter lange houten brug geconstrueerd, hetgeen destijds een fraai staaltje van techniek moet zijn geweest. 's Winters werd deze brug zorgvuldig ijsvrij gehouden.

Door de bouw van Christiansstad ontstond er een strategisch goed onder controle te houden verbinding van Helsingborg naar Christianopel aan de Zweedse grens.

Drie dagen na het afsteken van de nieuwe stad in 1614 ontving zij een stichtingsbrief, waarbij zij tot koopstad en vesting werd verklaard. Tegelijkertijd werd Vå als stad opgeheven. De burgers konden kiezen of te verhuizen, waarbij ze in de nieuwe stad een eigendom van gelijke waarde konden krijgen (maar volgens zeer lage taxaties, want de oorlogsschade werd niet doorberekend) of om tot boer gedegradeerd te worden. Het is niet verwonderlijk dat de meeste oud-inwoners van Vå tot de eerste bewoners van Christiansstad behoorden. Boeren uit twee nabijgelegen dorpjes werden gedwongen zich in Vå te vestigen, waardoor de Deense koning vrij kon beschikken over al het land rond de nieuwe stad.

Over de vestingwerken van Christiansstad werd iets meer dan vier jaar gedaan. We weten er niet zo heel veel van omdat het werk in handen was van

drie Nederlandse 'entrepeneurs', wier administratie buiten de stedelijke boekhouding viel. Het waren Paulus Buisser, Jacob Borbeck en Christian van der Sluys. Van dit driemanschap is Paulus Buisser de belangrijkste. Hij wordt als 's Konings Ingenieur' betiteld. Hij is in ieder geval van 1614-1618 in Christiansstad aanwezig. Over zijn achtergronden, evenals die van zijn collega's, heb ik nog niets kunnen achterhalen. Bij de aanleg van de vestingwerken konden de Nederlanders beschikken over een regiment soldaten, dat speciaal voor Christiansstad in het leven werd geroepen en daar permanent zou worden gelegerd.

De vestingaanleg moet grote problemen hebben opgeleverd omdat de grond op verschillende plaatsen erg instabiel was door de al eerder genoemde wateroverlast. In verband hiermee werd in 1616-17 dwars door de stad een kanaal gegraven, dat niet tot het oorspronkelijke plan behoorde. In 1615 klaagde Buisser er bij de leenheer over dat ook loslopende huisdieren, met name zwijnen, de wallen ondermijnden. Toen sancties niet hielpen, werden de bewoners gedwongen hekken langs de binnenkant van de wal te bouwen. Behalve die van Buisser en zijn medewerkers is ook de naam van Johan Sems met Christiansstad verbonden. Hij bezocht de stad tweemaal, één keer in de herfst van 1617 om het kanaal te bezichtigen en één keer in de herfst van 1618 om de voltooidde vestingwerken te inspecteren. Hoewel men hem graag als ontwerper van het plan wil zien, zijn daar nogal wat argumenten tegenin te brengen. Eén daarvan is dat Sems pas in 1616 koninklijk ingenieur werd. Al aan het begin van de jaren twintig waren de vestingwerken aan reparatie en verbetering toe. Zo legde een andere Nederlander, Abraham de la Haye, een kanaal aan voor de noorderpoort. In 1625 werd Buisser naar Christiaansstad gestuurd om een nieuwe opmeting van de stad te maken.

Het is tekenend voor de gang van zaken in die tijd dat het architectonische aspect van de vestingwerken niet onder het contract met Buisser en de zijnen viel. De noordelijke en zuidelijke stadspoorten, maar ook bijvoorbeeld de overkluizingen van het kanaal in de hoofdstraten, werden door de koninklijke bouwmeester David Nyborg verzorgd, die onder meer ook belast was met de bouw van de kerk.

In 1614 werd begonnen met het afsteken van de gronden binnen de vesting. Een ieder die een stuk grond wilde, kon zich tot Paulus Buisser wenden om een keuze te maken op de kaart. Het gekozen stuk grond werd vervolgens tegen betaling van een daalder afgebakend, waarna de nieuwe eigenaar er een hek omheen zette en er een teken op plaatste.

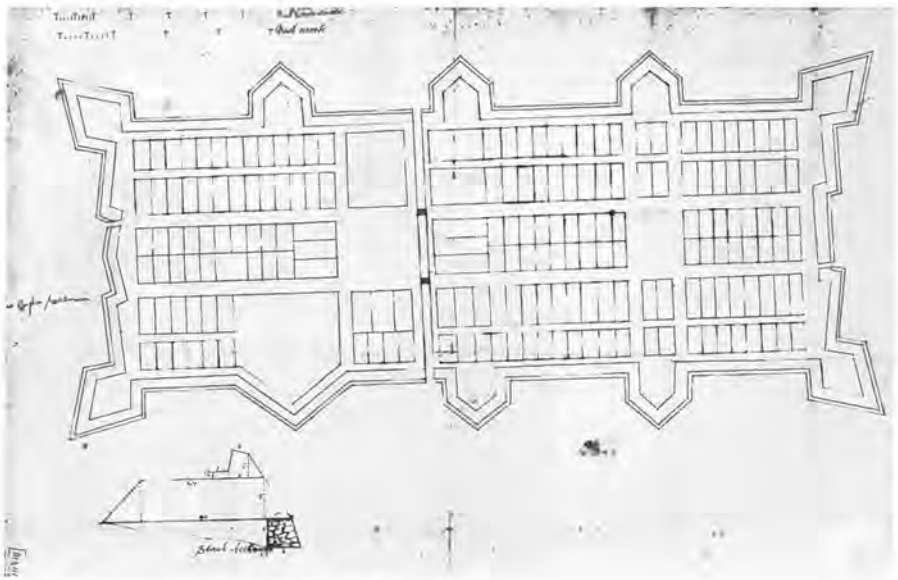

*Heilige Drievuldigheidskerk
(gebouwd 1618-1626) gezien vanaf
de Grote Markt.*

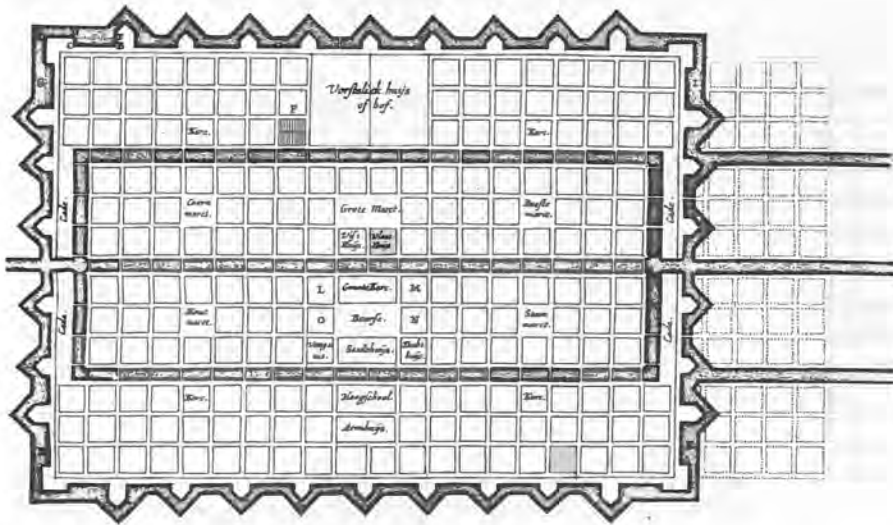
In de stichtingsbrief was bepaald dat er in Christiansstad geen ‘gemene hutten’ mochten worden gebouwd, maar uitsluitend goede woningen, die met pannen of stenen waren gedekt. In iedere hof moest plaats zijn voor de stalling van acht paarden van het regiment. Kort daarna bepaalde de koning dat er langs de hoofdstraten alleen huizen in twee etages gebouwd mochten worden. Wie daaraan mee wilde werken, kreeg drie jaar belastingvrijdom. Ook werden er bijvoorbeeld steenovens ter beschikking gesteld. Voorts werd bepaald dat iedere bewoner voor zijn huis een trottoir moest aanleggen van 3 el breed.

In de praktijk verliep de privébouw zeer chaotisch. Voor de zuiderpoort hadden veel oud-inwoners van Vå tijdelijke onderkomens gebouwd. Ook toen ze in de stad aan de slag konden, bleven die staan, omdat velen geen geld hadden om volgens de voorschriften te bouwen, ondanks welke toegezegde privileges ook. De totale onderneming trok verder profiteurs en zwart-han-

Sems: Christiansstad 1619 (foto Kon. Bibl. Kopenhagen).

delaren aan, die ook hun tijdelijk verblijf buiten de poort hielden. Verscheidene keren werden er in deze 'bidonville' razzia's gehouden, totdat Buisser in 1618 de opdracht kreeg om het gebied te saneren en op te delen in 64 moestuinen. Dat Buisser voor velen een gehate figuur moet zijn geweest, blijkt onder andere uit het feit dat hij betrokken werd in een heksenproces. Toen Christiaan IV in 1617 merkte dat de opbouw van de stad te langzaam verliep met de inwoners van Vå alleen, werd ook het havenstadje Åhus opgeheven. Omdat de inwoners van Vå zich rondom de Grote Markt genesteld hadden, moesten de mensen uit Åhus genoeg nemen met het zuidelijke deel van de stad. In het stadsbestuur werden beide groepen gelijkwaardig vertegenwoordigd. Maar ook deze maatregel kon niet verhinderen dat er in de stad nog veel 'gemene hutten' werden gebouwd, met name langs de wallen, en dat de gronden werden opgedeeld en hoven volgebouwd. Langs de hoofdstraten verschenen echter vakwerkhuisen in twee etages. Van de oorspronkelijk geplande monumentale gebouwen is door geldgebrek en

Simon Stevin, *De Ideale Stad* (foto RU Groningen).

de pest van 1619 weinig terechtgekomen. Toen de zaken erg slecht gingen, heeft de koning financieel alle aandacht gericht op de bouw en voltooiing van de majestueuze kerk.

Christiansstad is een rechthoek waarvan de omtrek volgens een notitie van de koning 784 roeden mat. De vesting heeft tussen de hoekbastions op de lange zijden aan iedere kant drie bastions, waarvan er één, namelijk die bij de kerk, al spoedig een afwijkende vorm heeft gekregen. Op de korte zijden zijn de wallen gebroken. De twee brede hoofdstraten hebben ieder slechts aan één en wel tegenovergestelde zijde een stadspoort. Denken we het kanaal, dat immers niet tot het oorspronkelijke plan hoorde, weg, dan zien we als meest in het oog lopende elementen: een geleidelijk aan groter worden van de gronden naar het midden toe, tegelijkertijd met een breder worden van de straten en een hoger worden van de bebouwing. Er is dus sprake van een driedimensionale compositie.

Er zijn twee markten aangelegd, de paardenmarkt, gevormd door de twee

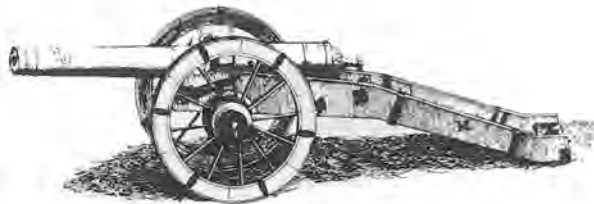
hoofdstraten en twee even brede zijstraten die precies uitkomen in de hoeken van de bastions en de Grote Markt, waarvan de zijstraten midden op de wal tussen twee bastions uitkomen.

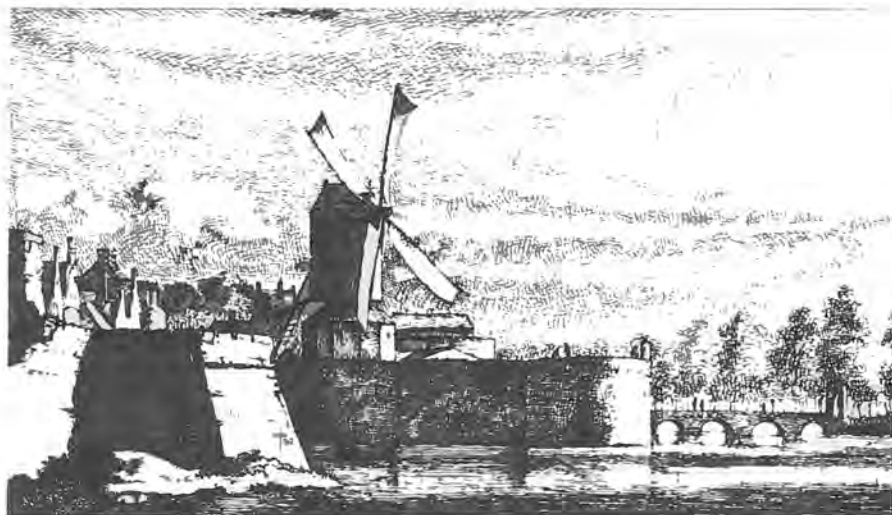
De percelen rond de Grote Markt, bestemd voor gebouwen met een bijzondere bestemming zijn ongelijk van grootte. Dat ten oosten van de markt was bedoeld voor een onderkomen van de koning. Het deel dat later aan de overkant van het kanaal kwam te liggen was bestemd voor kazernebouw. Omdat men, komende uit de richting Helsingborg, altijd diagonaal het plein moest oversteken om de andere stadspoort te bereiken, kreeg men de best mogelijke indruk van de beoogde monumentale kwaliteiten van de Grote Markt, met als hoogtepunt de kerk, die ook nu nog een visueel perfecte afsluiting van het beeld vormt, op het moment dat men het midden van de markt bereikt heeft.

In hoofdpzèt kan Christiansstad worden opgevat als een vrije en kunstzinnige variant op de ideale stad zoals die rond 1600 door *Simon Stevin* beschreven werd in zijn *Van de oirdeningh der steden*, en misschien wel de vroegste toepassing in de praktijk van diens ideeën. In het geval van Christiansstad lag de toepassing van zijn 'castrum'-model des te meer voor de hand, omdat de stad primair bedoeld was als legerplaats voor het regiment van Skaane.

LITERATUUR

- Axel Kroon, Nils Gustaf Hagander. Anders B. Andersen, Staden vid Helgeå. En bok i anledning av Kristianstads 350-årsjubileum, Kristianstad 1964.
- Ed Taverne, 'In 't land van belofte; in de nieuwe stad'. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, Maarssen 1978.
- Vilh. Lorenzin e.a., Christian IV's byanlaeg og andere byggningsarbejder, Kobenhavn 1937.
- Ingemar Björck, Heliga Trefaldighets kyrka och församling i Kristianstad 350 år. Kristianstad 1978.

Het gezicht op het Pelicaansbolwerk met de brug voor de Wittepoort. Links het basement van de voormalige korenmolen de Put. (Tekening van J. L. Cornet, PV 3517.)

INGRIJPENDE HERSTELWERKZAAMHEDEN AAN HET VOORMALIGE LEIDSE VESTINGSTELSEL

**Herstel en herbouw van het voormalige bastion 'De Put' alsmede de
herbouw van de voormalige Pelicaansbrug**

door dr. ir. H. A. van Oerle

Bij de uitvoering van de werken van stadsherstel, die zich in de stad Leiden in een zeer snel tempo voltrekt, wordt veel aandacht geschonken aan het herstel en in sommige gevallen vernieuwen van de voormalige vestingwerken, die de stad in verschillende perioden hebben omsloten.

Het is verheugend te mogen constateren, dat de goede samenwerking van het stadsbestuur en in het bijzonder de Dienst van Gemeentewerken met de Archeologische Begeleidingscommissie zulke goede vruchten afwerpt. De nog bestaande stadspoorten zijn nu gerestaureerd. De oude 17de-eeuwse bastions – in grondvorm nog aanwezig – worden op oordeelkundige wijze in het ontwikkelingsplan van de stad opgenomen. De kerkhoven, die op de

Gezicht op de voormalige Pelicaansbrug. Aan de linkerzijde het stenen bolwerk met de molen genaamd 'De Put' alsmede aan de rechterzijde de tot Ronduit teruggebrachte middeleeuwse toren 'De Pelicaan'.

bastions liggen worden buiten gebruik gesteld en de industriële gebouwen die er waren gebouwd verdwijnen gaandeweg, waardoor deze gronden in de groenvoorziening van de stad kunnen worden opgenomen. Alleen de Leidse Sterrewacht alsmede het voormalige Academisch Ziekenhuis zullen met het bastion waarop zij staan een typisch stukje stadsgeschiedenis blijven. De meelfabriek op een der bolwerken aan de Zijlsingel zal nog lange tijd voor velen een steen des aanstoets blijven.

Zeer onlangs zijn aan de oostzijde van de stad op de plaats waar de Rijn de stad binnenstroomde, voor de geschiedenis van het Leidse vestingstelsel belangrijke werken uitgevoerd. Het betreft de herbouw van het bastion 'De Put' en de herbouw van de dubbele ophaalbrug, bekend als de Pelicaansbrug, die de beide oevers van de Rijn met elkaar verbond.

De grote stadsuitleg van het jaar 1611 bracht grote veranderingen. Aan de noordzijde van de stad kwam een grote uitbreiding tot stand. De plannen hiervoor hebben blijkens de talrijke voorstudies, die nog in het stadsarchief bewaard worden, veel stof tot overweging gegeven. Jan Pietersz Dou, de stadslandmeter die hiermede was belast, heeft aan de hand van verschillende varianten het stadsbestuur in de gelegenheid gesteld een verantwoorde keuze te doen. Het voert te ver alle overwegingen de revue te laten passeren. Er werd een oplossing gekozen, waarbij de huidige Morspoort de nieuwe toegang tot de stad werd. Het zwakke punt in deze oplossing was dat er tussen de Rijn en de poort een nu halve courtine kwam te liggen, die aan de zuidzijde onbeschermd was. Een oplossing daarvoor is gevonden door de courtine aan de Rijnzijde van een fortje te voorzien. Dit ging nu deel uitmaken van de verdediging van de Rijn en sloot strategisch aan bij het Pelicaansbolwerk aan de zuidzijde van de Rijn. Dit vestingwerk dus bekend als 'De Put' en de tot Ronduit teruggebrachte Pelicaanstoren waren nu de twee wachters van waaruit vuur over de Rijn kon worden uitgebracht. Het fortje vormde in plaats en functie een overgang van het middeleeuwse naar het gebastioneerde vestingstelsel.

Hessing en Kuyper verdiepten zich in de geschiedenis van dit bolwerk. Het was een veelhoekig gemetseld bolwerk, dat één geheel uitmaakte met de stadswal en dat gelegenheid bood tot het opstellen van geschut. Zoals gebruikelijk werd ook dit bastion benut voor het opstellen van een molen. De middeleeuwen hadden geleerd dat de houten molens buiten de stad opgesteld een dankbaar doelwit waren voor belegeraars, die de voedselvoorziening van de belegerden grote schade toebracht. De molens op de wallen vingen ook

meer wind en waren minder kwetsbaar. Het bezwaar hierbij was dat voor een klein bastion als dit de molen bij militair gebruik moest worden verwijderd. De eerste molen, die hier verrees was een standaardmolen genoemd naar de eigenaar, Jan Jansz (de) Put, waarnaar ook het bastion benoemd is. Deze molen moet tussen 1619 en 1646 zijn gebouwd. Ze is in 1729 vervangen door een stellingmolen, die de naam 'De Korenbloem' kreeg.

Het bijzondere bij dit alles is, dat het gemeentebestuur het voornemen heeft niet alleen de oude brug te herbouwen, die onlangs is gereedgekomen, doch ook de voormalige standaardmolen weer op het oude bolwerk op te trekken. Zo zal een stukje stadsgeschiedenis herleven, dat we uit zeer vele oude prenten kennen.

Schietproef Coehoormortier, zie artikel.

DE COEHOORNMORTIER: NIET UIT DE TIJD

door B. A. Schelling

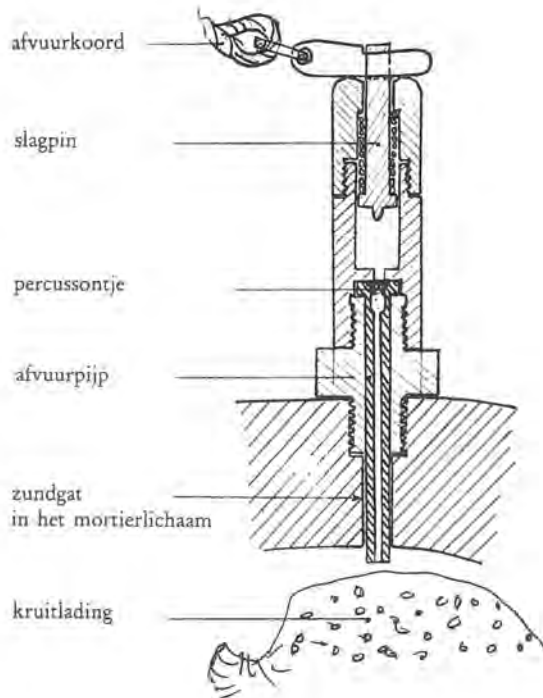
Veel sympathisanten van de Stichting 'Menno van Coehoorn' zullen niet bevroeden, dat de Coehoorn-mortier hedendaags niet alleen in gebruik is om in miniatuurformaat als ereteken aan verdienstelijke leden van de Stichting te worden uitgereikt.

Deze mortier wordt nog steeds actief ingezet; er wordt regelmatig mee geoefend en geschoten en wel ten behoeve van een vreedzame vorm van kustverdediging: De Koninklijke Zuid-Hollandsche Maatschappij tot Redding van Schipbreukelingen (K.Z.H.M.R.S.) te Rotterdam gebruikt in een aantal van haar stations originele Coehoorn-mortieren met een kaliber van 15 cm in het aldaar aanwezige wippermaterieel.

Met een lading zwart buskruit wordt een projectiel waaraan een dunne lijn is bevestigd, over het in nood verkerende schip geschoten.

De ontsteking van deze kruitlading geschiedt tot nu toe nog als volgt:

In een eenvoudig robuust afvuurmechanisme wordt een afvuurpijp voorzien van een slaghoedje (genoemd: "percussontje") geplaatst, zó dat het afvuurpijpje in het zundgat van de mortier steekt. Door aan het afvuurkoord te trekken komt de slagpin vrij die door de kracht van de veer in het percussontje slaat. De vlam hiervan ontsteekt via het zundgat de kruitlading, die ter bescherming tegen de te verwachten barre weersomstandigheden wordt verpakt in een waterdicht plastic zakje.

*Schietproef met de
Coehoornmortier op het strand bij
Ter Heijde.*

De laatste tijd traden er nogal eens weigeraars op, hetgeen, gezien de taak van de redders, uiteraard zeer ongewenst was.

De Materieelbeproevingafdeling 1 tevens Commissie van Proefneming van de Koninklijke Landmacht kreeg het verzoek, dit euvel te verhelpen. Na enig zoeken werd (naar aanleiding van een opmerking van één van de medewerkers van de reddingmaatschappij over aangespoelde ontstekers) een oplossing gevonden in de vorm van een trekontsteker voor pyrotechnische munitie zoals rookpotten.

Deze oplossing moest worden beproefd. Een vóórproef werd uitgevoerd door de munitiebeproevingsgroep van de MBA-1/CvP in het Artillerie Schietkamp Oldenbroek onder het wakend oog van de commandant, de lkol Dubbelman en de voorzitter van de CvP, de kol Stomp. De Coehoorn-mortier stond opgesteld aan de rand van een vlak terreintje. Het projectiel was voorzien van een kort koord om het terugvinden te vergemakkelijken. Slecht weer werd nagebootst door de mortier en het zakje kruit overvloedig met

water te besprenkelen. Veiligheidshalve werd begonnen met de kleinste lading.

Het eerste schot ging onberispelijk af; het projectiel kwam, verder dan verwacht, aan de overzijde van het terreintje terecht. Het volgende schot zou volgens het programma met de grootste lading worden verschoten. Om het projectiel ook nu terug te kunnen vinden, werd de mortier met de loop in een vrijwel verticale stand gebracht, zoals gebruikelijk bij de MBA-1, wanneer projectielen, na te zijn verschoten, ten behoeve van nader onderzoek moeten worden teruggezocht.

Er werd geladen en afgevuurd. Met grote snelheid steeg het projectiel boven de hoofden van de toeschouwers en verdween in het ietwat laaghangend wolkendek. Een griezelig lange tijd gebeurde er verder niets. Tot een angst-aanjagend gehuil, waarvan de richting van herkomst onmogelijk te bepalen was, de aanstaande terugkeer van het projectiel aankondigde. Na enige momenten van stijgende spanning kwam het tot ieders geruststelling, zoals was voorzien, op een goede 100 m vóór de mortier in het zand terecht.

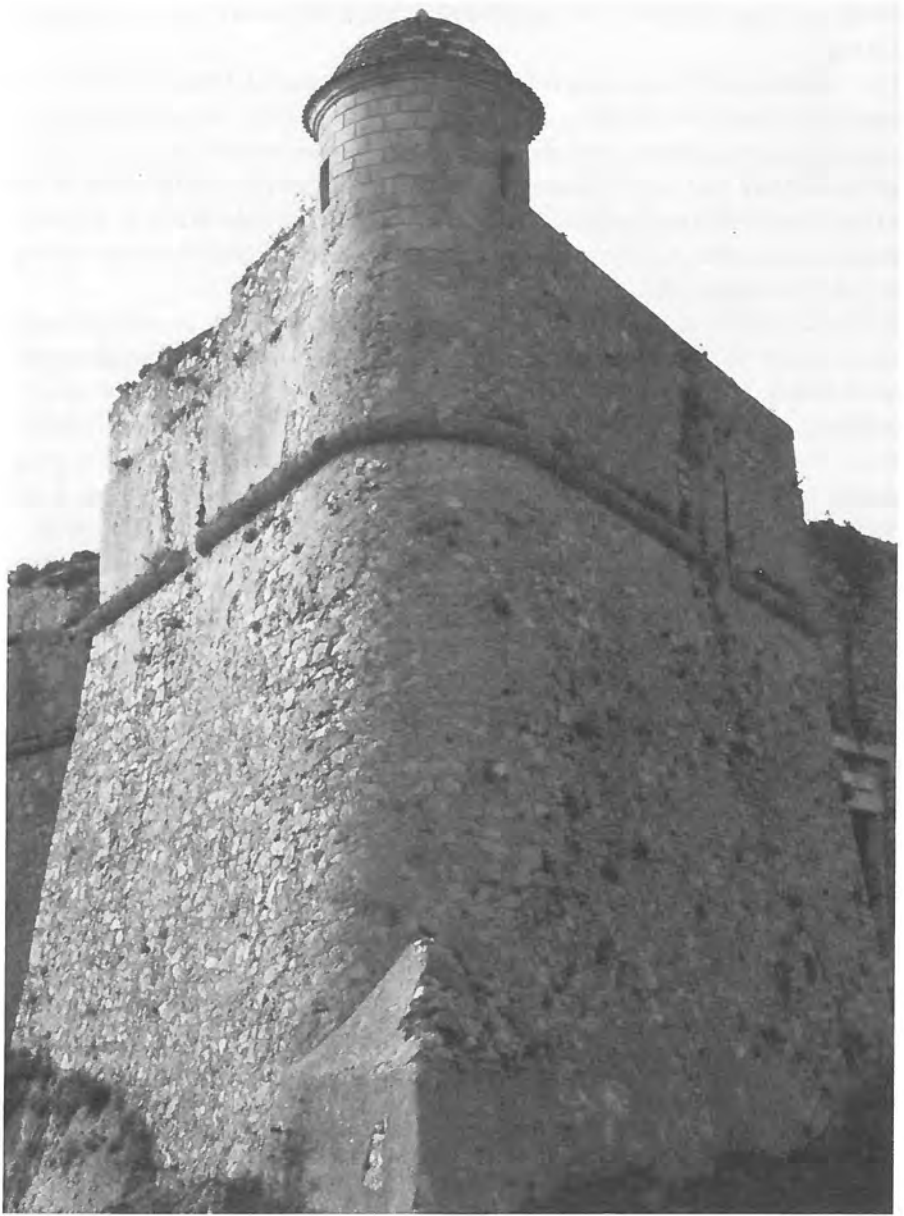
Vervolgens werd de proef op het strand ten overstaan van inspecteur De Jong van de Reddingmaatschappij vervolgd.

Dank zij de gelegde contacten werd het ons mogelijk, van dichtbij met het werk en met het materieel van de Reddingmaatschappij kennis te maken. De gasten waren diep onder de indruk van het varen in een reddingsboot – en dat nog wel bij verhoudingsgewijs rustig weer –, maar evenzeer van de kwaliteit van het materieel. Uit alles bleek de grote zorg waarmee er wordt omgegaan en hoe nauwgezet het onderhoud wordt gepleegd.

Ongetwijfeld is het te danken aan deze zorg en aan de voortreffelijke constructie van de Coehoorn-mortieren, dat ze nog steeds met een grote mate van betrouwbaarheid doeltreffend worden ingezet als deel van de wipperuitrusting voor het redden van schipbreukelingen.

Tot slot wordt nog opgemerkt, dat de Reddingmaatschappij voornemens is één van deze mortieren ter beschikking te stellen van het Legermuseum te Delft.

Fort St. Alban, vroege vorm van een gebastioneerd fort (foto E.)

ALPES MARITIMES ET CÔTE D'AZUR

door W. F. K. Engelbrecht

De Fortress Study Group had op advies van Général Nicolas een week uitgetrokken voor haar voorjaarsexcursie die van 11-17 april 1983 in het Frans-Italiaans grensgebied in de omgeving van Nice onder uiterst gunstige weersomstandigheden werd gehouden.

De eerste helft van die week werd overnacht in *Sospel*, een oud dorp, gelegen 20 km ten noorden van Nice, midden in een gebied, dat behalve enkele werken uit de periode eind 19de eeuw - 1914, een reeks 'ouvrages' telt, welke in de dertiger jaren zijn gebouwd volgens dezelfde beginselen als die van de Maginot-linie langs de grens met Duitsland.

Dat wil zeggen dat zulk een werk geheel in een berg is ingebouwd en uit een aantal 'blocs' bestaat. Elk bloc is voorzien van het daarvoor bestemde geschut en/of mitrailleurs, opgesteld achter zwaar gepantserde schietgaten, c.q. in hef- of draaikoepels met de daarbij behorende observatiekoepels.

De plaatsing van de diverse blocs in het bergmassief is zeer zorgvuldig bepaald ter verkrijging van een zo groot mogelijke vuuruitwerking enerzijds en een doelmatige dekking anderzijds. De blocs zijn door middel van lange gangen verbonden met de centraal in het massief gelegen kazerne en de commandopost. De soms zeer grote niveauverschillen (30 m is geen uitzondering) worden overbrugd met liften en trappenhuizen. De communicatie van de vuurleiding met de blocs geschiedt langs elektrische weg met apparaten die veel gelijkenis vertonen met de 'telegraaf' van een schip.

Ook de overige technische voorzieningen als de bediening van de hefkoepels, de aanvoer van munitie, het afvoeren van de lege hulzen, de ventilatie, de collectieve gasbescherming, alles minutieus uitgevoerd en zo modern voor de begrippen van 1939.

Bij het bezoek aan enkele van deze werken bleken deze geheel in tact te zijn. De dieselaggregaten werkten prima, zodat een goede verlichting van de inwendige ruimten werd verkregen en de werking van de koepels kon worden gedemonstreerd. Al het materieel verkeerde in een goed onderhouden staat. Van het geschut zijn de sluitstukken elders opgeborgen en uiteraard ontbrak ook de munitie. Schietdemonstraties moesten derhalve achterwege blijven.

Terwijl de Maginotlinie in de Elzas reeds tijdens de bouw een grote naam verwierf werd over deze mini-Maginotlinie geen ophef gemaakt.

Aan de Italiaanse kant waren ook verdedigingswerken, maar niet zo up-to-date.

Toch was hun aanwezigheid reden voor Frankrijk om in 1947 een gebied te annexeren waarin die werken gelegen waren, om deze onschadelijk te kunnen maken. Dat gebied is nimmer aan Italië teruggegeven, maar niemand maakt zich daar druk om.

Het gehele gebied werd doorkruist tot aan de huidige Italiaanse grens.

Van de oude werken noem ik nog Mont Barbönnnet, een stevig gebouwd 19de-eeuws werk van

St. Honorat, eilandje voor Cannes, verdedigbare abdij (foto E.)

Général Séré de Rivières met een indrukwekkende poort. In dit fort is voor het eerst een draaikoepel (systeem Mougin) toegepast. Oorspronkelijk alles met handbediening. Later heeft men elektrische bedieningsinrichtingen aangebracht.

De reis naar en van de verschillende objecten geschiedde met twee kleine bussen over smalle en soms steile wegen. De chauffeurs verdienden alle lof. De laatste avond in *Sospel* was feestelijk door het bezoek van de burgemeester en een extra culinaire prestatie van de hoteleigenaar, tevens chef de cuisine.

De tweede helft van de excursie ging van *Nice* uit. Op de weg van *Sospel* naar *Nice*, via *Menton*, werden nog enige objecten aangedaan, zoals het op 800 m gelegen Maginotwerk St. Agnes, het fraaie uit 970 daterende kasteel Roquebrune, Monte Carlo en het Fort St. Alban, een vroeg voorbeeld van een gebastioneerd werk uit 1550.

De volgende dag eerst steil omhoog naar het Fort Mont Chauve d'Aspremont van 1887, wederom een stoer werk van Séré de Rivières. Ondanks enkele voorzieningen ten behoeve van de huidige functie van radiobaken nog steeds een indrukwekkende fortificatie met zeer diepe droge grachten, kazematten en caponnières.

Zeer de moeite waard was het bezoek aan de Citadel van Villefranche, gebouwd op last van de Hertog van Savoye door Italiaanse ingenieurs, in dezelfde stijl als Mont St. Alban maar wel vijf keer zo groot.

Het is gerestaureerd en op het terreplein is het stadhuis in een goed aangepaste stijl gebouwd. Met een bezoek aan het Fort Carré (16de eeuw) bij Antibes werd de dag besloten.

De laatste dag werd besteed aan de werken op de eilandjes St. Honorat en Ste. Marguërite in de beroemde blauwe zee voor Cannes.

Op het eerste gold het een bezoek aan een verdedigbare abdij, een vierkante middeleeuwse burcht vrijwel geheel in het water staande. Een groep jongeren was bezig met de voltooiing van de restauratie.

De rondleiding had plaats onder leiding van de Abt van de huidige, meer landinwaarts gelegen nieuwe abdij, waar het gezelschap daarna mocht genieten van een staaltje prachtige koorzang door alle monniken.

Op dit eiland was verder nog een beschadigde Tobruk-kazemat en een begin 19de-eeuwse kogelgloeioven, die wel een behoorlijke opknapbeurt nodig heeft. Uit de door Général Nicolas getoonde tekeningen uit 1820 bleek dat de constructie geheel overeen kwam met die te Oostvoorne.

Op het eiland Ste Marguërite waren restanten van Romeinse werken opgegraven. Verder een oude gevangenis en verdedigingswerken die min of meer bij toeval zijn aangelegd; het was namelijk niet de oorspronkelijke opzet. Nu zij er eenmaal waren kreeg Vauban eind 17de-eeuw opdracht om deze te verbeteren en wat uit te breiden. Met de motorboot terug naar de wal en met de bus naar Nice.

Voor tafel nog een receptie met een paar plaatselijke autoriteiten en daarna aan de dis met de officiële sluiting.

De organisatie lag voor wat betreft de overtocht van de Britten en de financiële afwerking van het geheel, in handen van de Chairman, Brig. Hamilton Baillie en voor wat de eigenlijke trip aangaat, in handen van Général Nicolas. Alles verliep uitstekend. Het fraaie weer, het verblijf in een mooie landstreek vóór het hoogseizoen, de verstrekte documentatie, de toelichtingen van de generaal tijdens de rondleidingen (n.b. 's avonds geen 'lectures') maakten het voor de 28 deelnemers, zoals gewoonlijk uit verschillende landen afkomstig, tot een onvergetelijke excursie.

**ELBURG 14 MEI 1983:
750 JAAR STADSRECHTEN – VESTINGSTEDENDAG**

door H. A. Treu

Met voortreffelijke herinnering aan onze zomerexcursie 1981 naar deze bijzondere vestingstad met haar Hanzeverleden, was het ons een groot genoegen gevolg te geven aan een uitnodiging dit herdenkingsfeest in het met vlaggen getooide Elburg bij te wonen.

Aan deze dag was tevens de kwaliteit 'vestingstedendag' toegekend.

Na begroeting door de organisatoren van de talrijke gasten, waaronder delegaties der vestingsteden Brielle, Buren, Grave, Heusden, Hulst, Naarden, Nieuwpoort, Ravestein en Willemstad en drie bestuursleden van onze Stichting, kreeg de nieuwe burgemeester mr. P. Th. van Hout, gekomen van de gemeente Hasselt, de gelegenheid kreeg zich voor te stellen. Vervolgens traden de delegaties buiten aan voor de vlaggenparade.

Zeer ordelijk en handig kweten zich de junioren van de Elburgse verkenners van hun taak de stede vlaggen te hijsen, bij elke mast een meisje en een jongen. Als hoornsignalen van het torendak van de dominerende Sint Nicolaaskerk weerklinken, ontplooiën zich de vlaggen.

Bij de programmapunten die binnenshuis werden afgewerkt behoorde een korte historische schets met lichtbeelden van Elburg, waarbij de karakteristieke stedenbouwkundige aspecten van de vestingstad goed naar voren kwamen.

Een – evenals vele anderen – in historische kledij gestoken stadsomroeper, telg uit een generatie van stadsomroepers, kondigde de programmawisselingen aan. Het uitstekende gastmaal werd vlot en vakkundig opgediend aan het meer dan honderdkoppige gezelschap, waarna men de keuze kreeg uit het deelnemen aan enkele rondleidingen of winkelen in het gezellig drukke centrum.

Wij hebben kunnen waarnemen dat de restauraties niet hadden stilgestaan. Zo viel ons op, dat woningen in rondelen aan de stadsmuur (eertijds bewoond door ‘boogjesvolk’) twee jaar geleden nog in ernstige staat van verval verkerende, inmiddels waren gerestaureerd en – naar het lijkt wel min of meer ‘elitair’ – bewoond, waarmede dan ook het begrip ‘boogjesvolk’ – zo dat nog gangbaar mocht zijn – wel een enigszins andere inhoud zal hebben gekregen dan oorspronkelijk.

Van het met grote zorg gerestaureerde kerkgebouw kon des middags het interieur worden bezichtigd en daarvoor bestond een grote belangstelling. De gasten werden bovendien onthaald op voortreffelijk orgelspel.

Bij de kerk is een stuk stadsmuur herrezen. Het ligt in de bedoeling deze te voorzien van een ‘gevechtssteiger’, een aanduiding die naar ons werd uiteengezet betrekking heeft op een van hout geconstrueerde weergang, welke na geweken gevaar kon worden uiteengenomen en opgeborgen totdat een volgende bedreiging door een vijand zich aandiente.

De middag werd besloten met een boottocht over het randmeer, waarbij er gelegenheid was een woordje te zeggen. Onze Stichting had het genoegen om als eerste een bijdrage te leveren aan het fonds dat tot doel heeft: het bouwen van de verlangde gevechtssteiger. Wij overhandigden tot dat doel burgemeester Van Hout een cheque.

Edelachtbaren, vertegenwoordigende de andere vestingsteden, grepen tijdens de vaart over het randmeer beurtelings naar de microfoon om met beroepsmatige eloquentie hun gelukwensen uit te spreken en blij te geven van hun waardering voor het gebodene en voor de organisatie. De door de delegaties aangeboden geschenken werden door burgemeester Van Hout in ontvangst genomen, waarbij hij ‘als nieuwkomer’ alle lof doorzwaaide naar de leden van het comité van organisatie.

*'Boogeshuis' 1981,
vóór de restauratie.*

Een enkele spreker verstoutte zich de rechtmatigheid van Elburgs leuze '750 jaar stadsrechten' enigszins op losse schroeven te zetten, althans in vergelijking met zijn eigen gemeente die – naar hij beweerde – háár aanspraken (op zus en zoveel jaren dit en dat) 'hard' vermocht te maken met een deugdelijke oorkonde. Maar de frisse voorjaarswind droeg deze aantijgingen weg over de wateren van het randmeer, zodat er weinig van zal zijn blijven hangen.

Wat deze dag verder aan goede resultaten opleverde was de aankondiging van een nieuwe ronde vestingstedendagen, waarbij Nieuwpoort nog in de gelegenheid zou worden gesteld de eerste ronde af te maken in 1984; daarna eiste initiatiefneemster Naarden het jaar 1985 voor haar vestingstedendag op en zo vervolgens de andere vestingsteden van de groep.

Was de eerste ronde nogal sterk folkloristisch gekleurd, voor de volgende ronde is men van oordeel dat méér dan tot dusverre de nadruk zou moeten

*'Boogjeshuis' 1983,
na de restauratie.*

liggen op het beraad over gezamenlijke belangen. En dat laatste vooral is toch eigenlijk de voornaamste intentie geweest toen destijds de vestingstedendagen begonnen. Een goede ontwikkeling derhalve, menen wij.

Bij het afmeren na terugkeer in de haven – ook dit weer precies op tijd – stonden de ‘welpen’ met hun ‘zusjes’ (hoe heten ze ook weer?) ordelijk opgesteld op de kade met de stede­vlaggen, in protocolaire volgorde, om ze aan de rechtmatige eigenaren te overhandigen.

Hier eindigde deze vestingstedendag met een handdruk van burgemeester Van Hout waarbij elk der delegaties, namens het gemeentebestuur, een mooie ingelijste prent van historisch Elburg werd geschonken.

Dank, Elburg!

OPENING VAN DE WIJKSEPOORT HEUSDEN

door G. van der Wel

Begunstigd door goed weer werd op 9 juni 1983 in een feestelijk Heusden door de minister van W.V.C. de Wijksepoort officieel in gebruik gesteld. De dag werd geopend met een bijeenkomst in het stadhuis waar het woord werd gevoerd door minister Brinkman en burgemeester Ter Laak.

De burgemeester bracht in herinnering hoe, met medewerking van een voormalige staatssecretaris van C.R.M. en van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de onhistorische maar fraaie opbouw van de Wijksepoort gerealiseerd is. Na de onthulling door de minister van een gedenksteen op het in aanleg zijnde ravelijn vóór de Wijksepoort, met opschrift 'Afronding Restauratie Vesting Heusden 1983', werd met medewerking van hem op

ludieke wijze de poort geopend. Bij verschijning van dit jaarboek zal het ravelijn ongeveer zijn voltooid.

De aanvang van de restauratie van vestingwallen en grachten vond plaats in mei 1968, waartoe een bulldozer van de Genie de eerste aanzet gaf, bij de viering van de opening van de Wijksepoort was wederom de Genie vertegenwoordigd met zijn Fanfarekorps ter opluistering van deze dag. De dag werd op een welhaast Bourgondische wijze besloten in de tuin van het gouvernementshuis. Een der mooiste vestingen van ons land is thans gereed gekomen.

JAARLIJKSE EXCURSIE STEVENSWEERT OP 11 JUNI 1983

door H. A. Treu

Op die prachtige zonnige dag waren omstreeks 120 deelnemers, waarbij een aantal buitenlandse vrienden o.a. van de Simon Stevinstichting uit Antwerpen, samengekomen in Stevensweert, het stadje dat eens een belangrijke Spaanse vesting op een eiland in de Maas was, een vesting die in 1702 door de Republiek der Verenigde Nederlanden en haar bondgenoten werd veroverd¹ en in 1715 ingevolge het Barrièretractaat definitief aan de Republiek kwam. Na 1765 raakte Stevensweert als vesting in verval en in 1874 werd het van zijn vestingwerken ontdaan.

Om 11.00 uur werd het gezelschap in een zaal van 'Het Trefpunt' ontvangen en toegesproken door burgemeester E. A. Mooren van Stevensweert, Ohé en Laak. Hij wees op het vele belangwekkende dat Stevensweert te bieden heeft en roemde de grote inzet en toewijding van velen uit de bevolking bij het verrichten van historisch onderzoek, het scheppen van mogelijkheden om het historisch verleden in de herinnering te doen herleven en aanschouwelijk te maken. Het gemeentebestuur heeft zich tot doel gesteld 'het verleden een toekomst te geven'. Dat blijkt ook wel uit wat er reeds is gedaan aan verfraaiing (let op de historische wijze van bestrating), consolidatie en restauratie. Toch zijn er ook delen waar nog verval en verkrotting dreigen. Het grote probleem is natuurlijk ook hier van financiële aard.

Stevensweert is bij de eerste aanblik niet aanstonds als vestingstadje herkenbaar, maar als men het van boven af kan bezien is dat wél het geval. Men onderscheidt dan een voor ons land weliswaar niet uniek maar wél zeldzaam bouwpatroon. De luchtfoto toont aan dat Stevensweert *als vesting* werd ontworpen en dat heeft het gemeen met het bouwplan van Coevorden (waarvan het embleem van de Stichting Menno van Coehoorn is ontleend) en met de inmiddels herbouwde vesting Bourtange, het z.g. 'radiaalpatroon'. Vanuit de nagenoeg stervormig aangelegde vestingwerken lopen de verbindingsstraten naar een middelpunt, zoals de spaken van een wagonwiel. In Stevensweert elf straten.

Een 'vestingverleden' blijkt in onze tijd – gelukkig (!) – in veel plaatsen een inspiratiebron te zijn, vooral in tal van kleinere steden.

Met grote deskundigheid en een schat aan gegevens werd een tentoonstelling ingericht over 'Munten en kaarten van Stevensweert', waarover tevens een boek verscheen. De expositie die begin januari 1983 opende, vond onderdak in het voormalige Nederlands Hervormde kerkje, dat in 1821 werd gebouwd op de plaats van de Slotkapel van het voormalige kasteel van de Heren Van den Bergh. Daar werden de protestante diensten opgedragen, sedert in Stevensweert Staatse garnizoenen waren gelegerd. Het kerkje werd in 1983 bestemd tot Streekmuseum.² De stuwende krachten achter dit alles werden gebundeld en op 21 april 1983 werd de Vereniging 'Amici Insulae – Vrienden van het Eiland in de Maas' geboren.

De toespraken beëindigd zijnde, kreeg onze medewerker, de heer H. G. M. Rutten de gelegenheid om met een, door een geselecteerde dia-serie begeleide, causerie het zeer geïnteresseerde gezelschap door de historie van Stevensweert te leiden en aandacht te vragen voor wat er daar nog waard is te worden getoond: historische kaarten en munten, gebouwen, vestingrestanten, archeologische vondsten, rivier- en landschapsbeelden, alles in ruime mate.

Daarna gaan we in groepen op stap volgens een uitgestippelde route zodat niets wordt overgeslagen van hetgeen van belang is. Uiteraard vragen de historische gebouwen op het Jan Steffenswertplein, zoals het dominerende witte 'Gouverneurshuis' de volle aandacht.

In de zijgevel is nog een deel van de grote ronde hoektoren van het kasteel zichtbaar. Ook het Streekmuseum wordt aandachtig bekeken van buiten en van binnen. In de grote St. Stephanuskerk zag men monumentale grafstenen van Spaanse gouverneurs én glazenierskunst van Charles Eyck. Voor de ingang van het streekmuseum staat een gloednieuw monumentje, aangeboden door Amici Insulae aan het gemeentebestuur, waarin afgebeeld Jan van Steffenswert, het wapen van Stevensweert en Sint Anna.

Stevensweert, voormalige Ned.-Herv. Kerk op het Jan van Steffenswertplein; thans streekmuseum.

Een flinke wandeling volgt daarop door de straten en langs de buitenkant. In een ontmantelde vesting zijn er nu eenmaal niet veel tastbare restanten van het vestingverleden, maar gaande door het terrein, op plaatsen waar bastions waren, kan men zich toch goed voorstellen hoe zich ongeveer het voorterrein indertijd aan de soldaten van de bezetting moet hebben voorgedaan. Door ontgrinding (met als gevolg véél waterplassen) is er wel een en ander veranderd.

Voor de broodjeslunch begaf men zich naar het buitenrestaurant 'In het Brookx' in het noorden, dáár waar eens enkele buitenwerken lagen, die intussen aan de drukbezette jachthaven zijn opgeofferd. Volop zon en een tamelijke bries, watersport alom, wat wil men nog meer! Veel Belgische en Duitse vaartuigen daarbij. De landen liggen hier ook zo dicht bijeen. Na de lunch is men enkele uren 'vrij' en daarvan maken velen gebruik om nog eens terug te keren naar het Streekmuseum, de Stephanuskerk (waar men automatische dia-projectie in beweging kan zetten) of om de plaats nog eens door te lopen.

Om ca. 16.00 uur wordt verzameld voor de thee in restaurant 'De Veldpoort' en daarna volgt een kleurrijk schouwspel. De Schuttersgilde Sint Rochus heeft een nieuw vaandel en nieuwe uniformen gekregen! Dat moest worden gevierd met een muzikale rondgang door Stevensweert samen met

een 'niet te tellen' aantal gilden, drumbands en harmonieën uit de streek en uit de plaats zelf. Een kostelijk schouwspel, zoals die honderden in prachtige uniformen gestoken gildeleden met vaandels en vlaggen aan burgemeester Mooren, geflankeerd door onze erevoorzitter en onze voorzitter, voorbijtrokken! Voorwaar een feestelijk slot van een mooie, welbestede dag, waarvoor wij allen die zich moeite hebben gegeven ons bezoek te doen slagen, van harte dank zeggen.

T.

NOTEN

¹ J. W. Wijn, *Het Staatsche Leger*, dl. VIII, bd. 1, p. 170-171; Den Haag 1956.

² Jaarboek 1983 van 'Amici Insulae', waarin verschillende knipsels uit Limburgse bladen betreffende ons bezoek zijn opgenomen, maakt melding van 'unieke oude vondsten' bij de tweede fase van de reconstructie van de vloer van de voormalige N.H.-kerk - nu dus Streekmuseum. Op een diepte van ca. 1.80 m werd vlak voor Kerstmis 1983 een tegelvloer van de oude kasteelkapel gevonden en de resten van een muurschildering. Iets dieper bovendien de fundering van de woontoren van de Heren van Pietersheim, gebouwd rond 1300, het oudste bouwwerk. Men ontdekte verder ongeschonden graven met gawe skeletten, zie foto hiernaast (foto: Paul Kuit, Roermond).

OFFICIËLE HERDENKING VAN 'WILLEMSTAD - 400 JAAR VESTINGSTAD'

door J. A. Maris Wzn

Op donderdag 16 juni 1983 werd in het gemeentehuis te Willemstad H.K.H. Prinses Margriet ontvangen door de heer en mevrouw Andel. Tevens was aanwezig de waarnemend commissaris der Koningin van Noord-Brabant drs. J. M. v.d. Hart. H.K.H. werd verwelkomd met een saluutschot en kreeg bloemen aangeboden. Daarna werden de wethouders, gemeentesecretaris en de leden van de gemeenteraad aan Prinses Margriet voorgesteld. In de raadszaal, waar een groot aantal genodigden bijeen was, hield de burgemeester een toespraak waarbij het heden en verleden op een geestige wijze werden samengebracht. Daarna bood de gemeentesecretaris de heer Van Nispen het eerste exemplaar van het door hem met veel zorg geschreven boekje 'De Vesting Willemstad' aan H.K.H. aan. De heer Andel overhandigde aan de heer Van der Hart het tweede exemplaar. Door het luiden van de oude poortklok opende Prinses Margriet de tentoonstelling 'Vier eeuwen vestinggeschiedenis in beeld'. Rondgeleid door de heren Van Maastricht en

Bandsma toonde H.K.H. veel belangstelling, zeker tot genoeg van de samenstellers van de tentoonstelling.

Hierna maakte Prinses Margriet met de burgemeester een rondwandeling door het feestelijk versierde Willemstad. Bij het vertrek toegezongen door schoolkinderen in historische kledij en aan het einde van de wandeling opgewacht door in historische kledij gestoken stadsbewoners. Ter afsluiting van dit bezoek werd in het Mauritshuis een heildronk uitgebracht op H.M. Koningin Beatrix, Vrouwe van Willemstad. Als blijvende herinnering aan dit bezoek aan het fraaie stadje Willemstad kreeg Prinses Margriet een miniatuur kanon vervaardigd door een Willemstadter. Willemstad zal met veel plezier terugdenken aan dit bezoek van H.K.H. Prinses Margriet, die bijzonder veel belangstelling had voor alles wat haar werd geboden.

Na het vertrek van H.K.H. de Prinses werd aan, de historisch geklede, burgemeester Andel een copie aangeboden van een geschilderd portret van Coenraad Gideon van Coehoorn (achterneef van Menno van Coehoorn), die van 1745 tot aan zijn dood in 1747 Stadscommandant van Willemstad is geweest. De schenker van dit zeer gewaardeerde fraaie stuk was de heer A. M. J. baron de Girard de Mieleet van Coehoorn, die daarvoor speciaal uit Brussel was overgekomen. De burgemeester sprak namens de gemeente woorden van dank.

COMMANDO-OVERDRACHT REGIMENT INFANTERIE MENNO VAN COEHOORN – 47 PAINFBAT

door A. J. Tempelman

Op vrijdag 1 juli 1983 vond de commando-overdracht plaats van het regiment Menno van Coehoorn en 47 Painfbat in de Joh. Postkazerne te Havelte. Daartoe stonden het bataljon, het regiment en het Trompetterkorps van de Johan Willem Friso-kazerne uit Assen te 14.30 uur in carré opgesteld, onder commando van de majoor der Infanterie W. de Jong.

Het geheel was omzoomd door drie typen YPR 765. De luitenant-kolonel A. J. van Vuren gaf het commando over aan de luitenant-kolonel B. G. de Vree.

In zijn toespraak heette de scheidende commandant de genodigden welkom, waaronder oud-commandanten en de vertegenwoordiger van de Stichting Menno van Coehoorn.

Hij stelde hun aanwezigheid zeer op prijs. Hij memoreerde, dat hij 14 maanden geleden het commando van zijn voorganger had overgenomen en dat met heel veel animo en overtuiging had gevoerd. Naar zijn mening was het 47e het best uitgeruste onderdeel in NAVO-verband en kon het iedere vergelijking met gelijksoortige onderdelen in de NAVO glansrijk doorstaan. Een en ander dankzij de inzet van eenieder, van hoog tot laag.

Vol vertrouwen gaf hij het commando over aan zijn opvolger en wenste hem veel succes. Na overname van het vaandel zei de nieuwe commandant, die op deze dag was bevorderd tot luitenant-kolonel, dat hij het commando aanvaardde, zowel van het bataljon als van het regiment Menno van Coehoorn en dat hij met inzet van zijn persoon zich ten dienste van het 47e zou stellen.

Na afloop van deze plechtigheid was er een druk bezochte receptie in de O.O.-Mess 'De Postiljon'. Namens onze Stichting werd aan de Lkol Van Vuren de 'Brielle'-penning geschonken en aan de Lkol de Vree, die zich bereid verklaarde als nieuw lid tot ons hoofdbestuur toe te treden, de Menno-das en ter kennismaking het Jaarboek '82/'83. Beiden waren met dit gebaar zeer ingenomen.

CONFERENTIE VAN DE FORTRESS STUDY GROUP

door mr. S. H. Poppema

De Britse Fortress Study Group heeft in 1983 haar jaarlijkse conferentie in het bijzonder gewijd aan de geschiedenis van de verdediging van de natuurlijke haven van Harwich. De ongeveer zestig deelnemers, onder wie zeven Nederlanders, waren voor deze 'Harwich Conference' ondergebracht in de universiteit van Essex, waar ook de algemene ledenvergadering en de lezingen werden gehouden.

Nederland is tijdens de conferentie, die van 9 tot 12 september werd gehouden, uitvoerig ter sprake gekomen. In de algemene vergadering van de thans 350 leden tellende studiegroep, stelde de voorzitter, brigade-generaal J. Hamilton-Baillie, het systeem van correspondentschappen van de Stichting Menno van Coehoorn de Britse zusterorganisatie ten voorbeeld.

Dr. J. Quentin Hughes heeft in één van de lezingen nog eens uitvoerig aandacht besteed aan de Nederlandse invloed op de vestingbouw in Engeland. Ook tijdens de viering van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Menno van Coehoorn in mei 1982 had Dr. Hughes reeds over die invloed gesproken (zie jaarboek 1982/83 Stichting Menno van Coehoorn, p. 12 t/m 19).

John Kenyon wijdde een lezing geheel aan een Nederlandstalige beschrijving van forten aan de Engelse kust van Tilbury aan de Theemsmonding tot Pendennis in Cornwall. Op 23 foliovennellen geven, volgens Kenyon naar het handschrift te oordelen, twee of drie Nederlanders door middel van aantekeningen en schetsen gegevens over kustforten die in opdracht van koning Hendrik VIII (1509-1547) en koningin Elizabeth I (1558-1603) waren gebouwd. Hoewel de gegevens niet alle juist zijn, is het volgens de spreker wel duidelijk dat de verkenning door de Nederlanders in opdracht van Engelse autoriteiten is verricht en dat het niet om het resultaat van spionage gaat. Het document is van na 1609 en van vóór 1631 en waarschijnlijk uit de jaren twintig. Kenyons lezing was een soort tussentijdse rapportage; hij zet het onderzoek van het document voort.

Andere sprekers waren Terry Gander, die sprak over ingewikkelde wapensystemen die voor forten werden ontworpen en in sommige gevallen ook werden toegepast, Alan Pearsall, die sprak over marine en kustverdediging, en Peter Coppock die een zeer technische uiteenzetting hield over afstandzoekers voor de artillerie.

Op de eerste avond van de conferentie had Charles Trollope al een uiteenzetting gegeven over de verdediging van de natuurlijke haven van Harwich en in het bijzonder over de te bezoeken werken.

Bij de bezochte werken was er één waarvan een voorganger een rol heeft gespeeld in de Tweede Engelse Oorlog, namelijk Landguard Fort, gelegen op een landtong bij Felixtowe ter bescherming van Harwich en zijn haven. Op 2 juli 1667 ontscheepte een Nederlandse vloot ongeveer 1.500 man op

*Darell's Battery.
Kanonemplacementen en één van
de vuurleidingstorens.
(foto S. H. Poppema)*

het strand van Felixtowe, van wie er zo'n 400 het fort, een gebastioneerde vierhoek, aanvielen. De operatie mislukte en na een Engelse tegenaanval op de gelande Nederlanders, scheepten dezen zich weer in waarbij zij de Engelsen op een afstand hielden met gebruikmaking van twee stukken licht zeegeschut.

Landguard Fort dat door de conferentiedeelnemers werd bezocht, was niet het werk dat in 1667 door de Nederlanders werd aangevallen.

Ter vervanging van het oude fort heeft men in het eerste kwart van de achttiende eeuw op enige afstand een geheel ander werk gebouwd, een 'gesloten lunet' met een caponnière en contrescarpgalerijen. Nog in dezelfde eeuw werd de 'gesloten lunet' gesloopt en op dezelfde plaats het huidige Landguard Fort gebouwd, aanvankelijk een gebastioneerde vijfhoek. Veranderde inzichten en ontwikkelingen op het terrein van de artillerie leidden tot aanpassingen. De meest ingrijpende veranderingen dateren uit de jaren '70 van de vorige eeuw. Twee courtines en één

bastion, gericht op Harwich, werden veranderd in een nog steeds indrukwekkend front met zeven kazematten voor zwaar geschut. Op de plaats van het gesloopte bastion kwam een caponnière in de gracht. De andere bastions werden ook gemoderniseerd: op de twee naar de Noordzee gekeerde bolwerken werd een kazemat voor één stuk aangebracht, op de naar het vaarwater voor Harwich gekeerde twee bolwerken kwam een open geschutopstelling voor één stuk.

In 1901 heeft men deels voor het grote kazemattenfront een Darell's Battery aangelegd die de bescherming van de wateren voor Harwich van het inmiddels al weer verouderde geschut moest overnemen. Landguard Fort verloor hiermee zijn functie als vestingwerk. Het is nog tot 1956 in militair gebruik geweest. Het is de bedoeling dat het werk als monument wordt gerestaureerd.

Darell's Battery heeft nog in de Tweede Wereldoorlog dienst gedaan. In de winter 1940-1941 werd het werk voorzien van twee hoge vuurleidingstorens die 27 jaar nadat het werk is gedeclasseerd, nog steeds staan.

In de onmiddellijke omgeving van Landguard Fort werden nog twee batterijen gebouwd, waarvan de uit 1901 daterende Landguard Right Battery werd bezocht. Doel van deze batterijen was schepen op de Noordzee te verhinderen de landtong bij Felixtowe te ronden en naar Harwich door te varen. Een opvallende reconstructie was hier een betonnen wand met bochten, die in de Tweede Wereldoorlog was aangebracht om geschutopstellingen te beschermen tegen vuur van vliegtuigen die de stelling in de rug aanvielen.

*Landguard Right Battery. Emplacement met betonnen achterwand tegen luchtaanvallen in de rug.
(foto S. H. Poppema)*

In de onmiddellijke omgeving van Harwich bezochten de conferentiedeelnemers de Harwich Redoubt en de Beacon Hill Battery.

De redoute is in de jaren 1808 tot 1810 gebouwd om Harwich te kunnen verdedigen tegen een aanval van Napoleon. Het is een volledig rond werk met een diepe, droge gracht met escarp- en contrescarpmuren. Daar ook het terreplein dat op het niveau van de bodem van de gracht ligt, rond is vormen de muren concentrische cirkels. Het geschut heeft altijd in open opstellingen op de 'ring' tussen gracht en terreplein gestaan, aanvankelijk tien 24-ponders, toen drie 22,5 cm-stukken en tenslotte enkele stukken snelvuurgeschut van kleiner kaliber. Alle dienstruimten bevonden zich in de 'ring'.

In 1969 heeft een groep vrijwilligers uit de bevolking van Harwich de zorg voor de redoute op zich genomen, naar de conferentiegangers hebben gezien, met veel succes. Een initiatief dat navolging verdient.

Beacon Hill Battery, iets verder naar het zuiden, is in 1890 in gebruik genomen. Dit werk had ten doel een over de Noordzee naderende vijand te verhinderen een aanval voort te zetten. De snelle ontwikkeling van het scheepsgeschut in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw was de reden voor de aanleg van de tamelijk verspreid liggende opstellingen van deze batterij.

Het waren niet uitsluitend de fortificaties rond Harwich die in het excursieprogramma waren opgenomen. Op de zeer regenachtige zondagmiddag tijdens de conferentie bezichtigde het gezelschap de voor het grootste deel behouden middeleeuwse stadsmuren en muurtorens van Great Yarmouth. De muren zijn voor het laatst in 1588 toen Engeland rekening hield met een Spaanse invasie, voor verdediging gereed gemaakt. De voorzorg bleek niet nodig. De 'Harwich Conference' heeft de deelnemers een indringend beeld gegeven van de geschiedenis van de Engelse kustverdediging.

Een blik over het laaggelegen terreplein van Harwich Redoubt naar een bij de restauratie weer geplaatst stuk geschut, een getrokken voorlader met een kaliber van 22,5 cm. (foto S. H. Poppema)

CORRESPONDENTENDAG TE GOES OP 1 OKTOBER 1983

door H. C. Tesink

Het vestingstadje Goes was dit jaar gekozen als vergaderplaats voor de jaarlijkse correspondentendag. De organisatie en leiding van deze dag was in de vertrouwde handen van onze correspondent de heer B. Oele, bijgestaan door correspondent ir. J. A. Trimpe Burger.

Na de ontvangst in 'De Prins van Oranje', waar wij ook de burgemeester van Goes, mr. W. Blanken en de gemeente-secretaris de heer J. A. Hoste, beiden vergezeld van hunne dames, tot onze gasten mochten rekenen, volgde het vergadergedeelte van deze dag.

Door de heren Besemer en Agema werd de enquête van de heer Besemer inzake het gebruik en beheer van fortificaties aan de orde gesteld. De voorzitter benadrukte dat niet alleen de gevallen van slecht beheer, maar ook zeker die van goed beheer moeten worden gemeld, om deze als voorbeeld te kunnen gebruiken. De heer De Meyere maakte gewag van paardenschade aan het overigens goed onderhouden fort Wierickerschans.

Vervolgens deed de voorzitter nog enkele mededelingen inzake het beleid om het werk zoveel mogelijk door specialisten-groepen van correspondenten te doen verrichten. De tactische commissie is begonnen met haar werkzaamheden betreffende de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Tot besluit van het ochtend-gedeelte hield de heer B. Oele een zeer interessante en duidelijke lezing over de historie van Goes. Hij ging daarbij terug tot het ontstaan aan het eind van de tiende eeuw. De nederzetting werd door diverse stormvloedën geteisterd, zodat de oudste sporen dateren uit de 12de eeuw. Gravin Jacoba van Beieren, residerende op het Slot Ostende, verleende Goes op 21 november 1417 stadsrechten, waarna de stad zodanig werd versterkt, dat het de Geuzen niet gelukte haar in 1572 in te nemen. Gedeelten van grachten en wallen zijn nu nog aanwezig, bastions en ravelijnen nog herkenbaar.

Van een en ander konden wij ons – na een voortreffelijke Zeeuwse koffietafel – zelf overtuigen tijdens de middaggrondwandeling onder leiding van beide organisatoren.

Na afloop nog een gezellig samenzijn in 'De Prins van Oranje', waarna deze correspondentendag zelf ook historie was geworden.

Tijdens de promotie. Machiel Kiel met zijn paranymphen Th. Visser (links) en dr. A. F. van Gemert (rechts).

DE PROMOTIE VAN MACHIEL KIEL OP DINSDAG 4 OKTOBER 1983 EN INDRUKKEN DAAROMTRENT

door H. A. Treu

De meeste leden van het dagelijks bestuur en andere belangstellenden uit ons midden, die onze actieve medewerker kennen, begaven zich op weg naar de 'Aula van de Universiteit, *tijdelijk* in de (Oude) Lutherse Kerk'.

Nu lijkt het niet onredelijk aan te nemen dat er dan ook een 'echte' aula bestaat, maar, . . . helaas neen, de 'Hoofdstad van Europe, gekroont tot Keyserin; des nabuurs steun en hope . . .' bezit er geen, beter gezegd niet meer c.q. nog niet weer! Pecuniae causa, heb ik me laten vertellen.

Als oud-burger van de vermaarde koopstad aan d'Amstel en 't Y, die de Dam nog heeft gekend zoals Breitner hem schilderde, met paardentram, kiosk en het 'monument der Eendracht',¹ was mij natuurlijk ook de Oude Lutherse Kerk goed bekend. Alles in aanmerking genomen, leek het me een passend alternatief voor een aula, als plaats voor een academische plechtigheid, zoals een promotie er een is.

Ik was er te vroeg, juist om de kerk eens rustig te bezien, maar eenmaal binnengetreten kon ik maar nauwelijks geloven dat het dáár zou moeten gebeuren. Op vele plaatsen stutbalken, schotten en veel stof. Wat jammer voor Machiel, dacht ik, want een promotie heeft toch iets te betekenen in iemands leven. Maar ja, het leven moet doorgaan, doch evenzeer moet men

trachten een oude eerbiedwaardige tempel als deze, overeind te houden en dus moest er weer worden gerestaureerd. In 1925 nog had er een grondige restauratie plaatsgevonden. 'Maar nu dat alles, niet zonder gevaren tot een goed einde is gebracht, kan de kerk de eeuwen weer trotseren', aldus d'Ailly.² Weinig heeft hij kunnen voorzien hoezeer, nog binnen een halve eeuw, het hedendaagse verkeer het welhaast sacrale hart dezer stad – zo bleef het nog lang in mijn herinnering voortleven – zou kunnen verwonden.

Gelukkig was de belangstelling zo groot dat daardoor het schamele van de plaats van handeling enigermate werd verhuld. En . . . eenieder ontmoette eenieder, zodat er al gauw een gezellige drukte heerste. Klokke vier nadert en de mensen worden al rustig, in afwachting van het plechtige moment dat de Rector Magnificus met de promotor, professor dr. C. J. A. C. Peeters en de overige leden van het promotiecollege zullen binnentreden en hun zetels innemen. Zulks geschied zijnde . . . neemt – tot mijn verwondering moet ik erbij zeggen – de promovendus zèlf het woord! Die spreekt voor zijn beurt, dacht ik even, maar bemerkende dat de Rector Magnificus het kennelijk over zijn kant laat gaan (tolerant Amsterdam flitst door mijn gedachten) beluister ik verder Machiel Kiel die vanaf de kathedraal het 'kerkvolk' laat weten, dat hij zijn proefschrift (leest de titel voor) in het openbaar zal verdedigen. Rustig en beheerst – maar met innerlijke spanning, naar hij me tevoren had toevertrouwd – nodigt hij eenieder, die er de behoefte toe mocht gevoelen, uit daarvan blijk te geven. En jawel . . . een jeugdige durfal neemt de handschoen op en treedt naar voren om vragen te stellen. Zó gaat dat in Amsterdam, heel precies volgens regels maar voor velen onzer, die voor het eerst een promotie aan deze universiteit mochten bijwonen, deed het een beetje ongewoon aan. De beantwoording was blijkbaar bevredigend geweest en dan komen leden van het promotie-college aan het woord. Een ervan bedient zich van de Engelse taal en ontvangt het antwoord van de promovendus in dezelfde taal, vlot en naar het schijnt moeiteloos. Knap, vonden wij, ofschoon wij zonder schaamte durven bekennen dat ons de quintessence van vraag en antwoord ontging. Zo is dan alles naar wens verlopen en konden wij de jonge doctor, onze steeds voortvarende en soms onstuitbare medewerker (en zijn gezin) van harte feliciteren met de geleverde prestatie, waarbij hem namens de Stichting een exemplaar werd aangeboden van Coehoorn's 'Nieuwe Vestingbouw'.³

En een prestatie was het . . . nauwelijks te geloven zelfs! Het universiteitsblad *Folia* (14 januari 1984, pag. 5) wijdt er een hele pagina aan: 'Machiel Kiel van metselaar tot promovendus'. En zó was het werkelijk.

De Oude Kerk en Tooren, op het Oude Kerkplein, 1723.

Onderweg, in de auto, naar de Werken bij Kornwerderzand aan de Afsluitdijk (na Turkije Kiels tweede werkterrein) had hij wel eens iets verteld over zijn 'schoolopleiding', die op zijn 14de jaar werd beëindigd omdat hij het op school vertikte. Via verschillende baantjes, zoals koksmaatje aan boord of leerjongen in een drukkerij, kwam hij tenslotte als metselaar terecht bij Monumentenzorg en werkte hij als zodanig in een restauratieploeg jaren aan een stuk aan de Oude Kerk in Amsterdam. Het metselen had hij geleerd 'op de steiger van de meester-metselaar'. Schoolopleiding was er verder niet bij geweest en geheel door eigen studie en op (35) artikelen werd hij tot de studie kunsthistorie aan de Amsterdamse Universiteit toegelaten. Kort voor zijn promotie had hij nog lezingen over zijn vak (grijselijk moeilijk, lijkt me) gehouden in de Verenigde Staten en in Polen. Op mijn terugreis naar Brabant kwam ik in de trein te zitten tegenover iemand die ook bij de promotie aanwezig was. De oud-timmerman die samen met Kiel vele jaren had gewerkt aan de restauratie van de Oude Kerk, zó stelde hij zich voor. Ook de andere ploegmaats hadden, telefonisch zelfs, een uitnodiging ontvangen. Hij was er zó door getroffen dat hij er nauwelijks over uitgepraat raakte. Zo iets komt bijna niet voor, meneer, de meesten zetten dan een hoge borst op of kennen je niet meer. Ik vind het geweldig. Ik ben vol respect! En ik geloof dat hij grotelijks gelijk had.

¹ Beter bekend als 'Naatje van de Dam', die moet verhuizen voor de elektrische tram . . .' aldus een volksdeuntje (1914).

² A. E. d'Ailly, 'Zeven eeuwen Amsterdam', dl. II, p. 177, Amsterdam z.j.

³ M. Coehoorn, 'Nieuwe Vestingbouw op een natte of lage horisont', Leeuwarden 1685 (facsimile, Amsterdam-Alphen a/d Rijn-Franeker 1982).

*Inwydinge van 't Stadhuis t'Amsterdam – Tectum Augustum Ingens –
Een groot en deftig Gebouw. MDCLV (fragment)*

“...
als kunst en hantwerck hier nu stapelen oopen.
Dat zooveel duizenden, als sterck ter poorte indringen,
    Zich spoeden naer den Dam, om 't wyfeest in te zingen, (...)
Op 't heldere geklanck der zilvere trompetten,
    Het dondren van kortouwe, en maetklanck van musketten,
Het vliegen van de vaene, en luit triomfgeschal,
    Terwijl elck element van blyschap juichen zal,
De hemel huppelen, en alle starretransen
    In 't ronde, als hant aen hant, rontom ons Raethuis danssen, ...”

I. v. Vondel, 1655

Het Stadhuis, van vooren te zien, 1723.

De manier waarop het basement van het Paleis op de Dam te Amsterdam geconstrueerd is (voeg-op-voeg) is volgens 20ste-eeuws goed-metselaars-gebruik gewoon knoeiwerk. (Stelling 10)

M. Kiel, 1983

Gezicht op Koblenz vanuit Fort Großfürst Konstantin. (foto T.)

BIJEENKOMST VAN DE DEUTSCHE GESELLSCHAFT
FÜR FESTUNGSFORSCHUNG
TE KOBLENZ OP 28, 29 EN 30 OKTOBER 1983

door mr. S. H. Poppema

De Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung heeft in 1983 haar jaarlijkse bijeenkomst, gehouden op 28, 29 en 30 oktober te Koblenz, voor het eerst het karakter van een 'excursiebijeenkomst' gegeven. Onderwerp was de 'klassicistische Großfestung Koblenz'. De eerste jaarlijkse bijeenkomsten van de nog jonge zusterorganisatie van de Stichting Menno van Coehoorn waren vooral colloquia, nl. in 1981 te Wezel en in 1982 te Minden.

Een ander verschil met de voorgaande bijeenkomsten was dat nu een zeer direct beroep op autoriteiten en openbare mening is gedaan voor het behoud van historische vestingwerken, te weten van de restanten van de werken rond Koblenz. Duitsland heeft nog maar betrekkelijk weinig vestingwerken over als gevolg van demilitariseringsmaatregelen na de Eerste Wereldoorlog.

De DGF heeft op de laatste dag van de bijeenkomst te Koblenz haar wensen ten aanzien van de vestingwerken van de stad vervat in een 'verklaring van Koblenz'. In dat stuk wordt vastgesteld dat vestingwerken tot het cultureel erfgoed behoren en dat de 'klassicistische Großfestung Koblenz' tot de belangrijkste monumenten van militaire bouwkunst in Europa behoort. De DGF doet een dringend beroep op de openbare mening om de belangrijke resten van de grote vesting Koblenz te behouden en in de moderne stedelijke structuur te integreren. Na formulering van vijf globale eisen dringt de DGF er bij de deelstaat Rheinland-Pfalz op aan dat de daartoe competente commissie van de landdag het behoud van de vestingwerken zonder verwijf behandelt met het oog op het dreigende verval van een groot deel ervan. Tenslotte wordt in de 'verklaring van Koblenz' nog voorgesteld dat de vesting wordt opgenomen in de UNESCO-lijst van 's werelds architectonisch erfgoed.

Op de eerste avond van de bijeenkomst hebben vijf sprekers een bepaald aspect van de vestingwerken behandeld en op de laatste ochtend is een evaluerend gesprek gehouden. Een vertegenwoordiger van het stadsbestuur nam aan deze discussies deel.

De 50 tot 65 deelnemers aan de rondgang, onder wie zes Nederlanders, hebben een grote verscheidenheid aan restanten van vestingwerken te zien gekregen, die alle deel hebben uitgemaakt van de van 1815 tot 1833 volgens de Nieuwpruisische methode aangelegde vesting.

De rondgang begon met een bezoek aan het systeem Alexander, links van de Rijn en rechts van de Moezel. Het eerste werk was het grotendeels behouden Fort Großfürst Konstantin, vooral bestaande uit een kazemattengalerij met twee stompe hoeken en een lager gelegen, hoge keelcaponnière. Van het grootste werk van dit systeem, de Feste Kaiser Alexander, zijn alleen de hoofdboort en een deel van het reduit overgebleven. De boort, 'Löwentor' genaamd naar de twee gevleugelde leeuwen ter weerszijden van de toegang, is grondig gerestaureerd, in detail misschien iets te vrij.

De boort is door een muur met schietgaten, waarbij twee openingen aan de binnenzijde uitkomen op één opening aan de buitenzijde, verbonden met het reduit. De muur van het reduit is uit natuursteen opgetrokken die, om haar optimaal bestand te maken tegen beschieting door artillerie, in bogen is aangebracht. Deze constructie is ook elders rond Koblenz toegepast, evenals de genoemde schietgaten.

Links van de Rijn en links van de Moezel werd een bezoek gebracht aan de resten van de Feste Kaiser Franz, voornamelijk bestaande uit een deel van het reduit met een zeer zware reverscaponnière, niet alleen te gebruiken voor de nabijverdediging maar ook als traditore batterij, geheel volgens de Nieuwpruisische manier. Het gebouw is in slechte staat.

Voorts werd nog een onderaardse wandeling gemaakt door een gang van de overigens geheel verdwenen Neuendorfer flèche en een bezoek gebracht aan een lage heuvel in een plantsoen die het reduit van een andere flèche, die van Bubenheim, volledig bedekt. Beide kleinere werken hebben met nog andere tot het systeem van de Feste Franz behoort.

Na de lunch werd het derde systeem, genoemd naar de oude vesting Ehrenbreitstein, bezocht. Van het Fort Astein van dit rechts van de Rijn gelegen systeem is alleen nog het ronde reduit over dat in zeer slechte staat verkeert, vooral ook als gevolg van vandalisme. De binnenplaats van het reduit heeft een bijzonder fraaie muur in klassicistische stijl die thans echter voor een deel schuil gaat achter hoog struikgewas.

Het laatst bezochte werk was de Feste Ehrenbreitstein, goed onderhouden en sedert lang een bezienswaardigheid. Bij de bouw van de Nieuwpruisische vesting is de op een vooruitstekende rotspunt gelegen oude vesting in de rug voorzien van monumentale werken. Deze bestaan, behoudens uit enkele werken aan de flanken, nog steeds uit een bedekte weg met twee blokhuizen, een droge gracht, een ravelijn tussen twee contregardes en met achter de hoofdgracht twee bastions en een courtine. Al deze werken bestaan geheel of grotendeels uit metselwerk en zijn voorzien van een groot aantal schietgaten. Het ravelijn en de contregardes zijn met aarde gedekt.

Na de rondgang heeft de stad Koblenz een ontvangst aangeboden in één van de ruimten van het Landbastion van de Feste Ehrenbreitstein, ingericht als molenmuseum.

Aan het einde van de bijeenkomst heeft de DGF een nieuw bestuur gekozen met ir. Kurt Buschhausen als voorzitter en dr. Volker Schmidtchen als secretaris.

Boven: Feste Alexander, Löwentor; detail, schietgat.

Midden: Feste Ehrenbreitstein, courtine vanaf terreplein.

Onder: Fort Astein, reduit. (foto's S. H. Poppema)

EEN BELANGRIJK KARTOGRAFISCH CONGRES IN GRONINGEN OP 18 EN 19 NOVEMBER 1983

door H. A. Tréu

Het tweedaagse congres 'De Historische Stadsplattegrond – Spiegel van Wens en Werkelijkheid' bracht op vrijdag 18 november 1983 ruim honderd deelnemers tesamen in de aula van het Academiegebouw van de R.U. Groningen. De organisatoren komt lof toe voor de inrichting en het vlotte verloop. Van het begin af tot de afsluiting op zaterdag 19 november te 16.00 uur wist men er de gang in te houden en werd het tijdschema nageleefd. De verzorging liet niets te wensen over, hetgeen een goede sfeer bevordert. De leiding van de zittingen berustte bij de heren J. F. J. van den Broek (Gem. Archief Groningen) 18 november ochtendzitting, prof. dr. E. R. M. Taverne (R.U. Groningen) 18 november middagzitting, prof. dr. C. van der Kieft (Univ. Amsterdam) 19 november ochtendzitting en drs. R. de Jong (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist) 19 november middagzitting. Hierna volgde de afsluiting door de Groningse wethouder voor Cultuur, de heer A. J. Berger. Op vrijdag was de aula van het Academiegebouw de locatie; sfeervol maar voor wat betreft geluids- en projectievoorzieningen minder goed dan de Martinihal die op de tweede dag werd gebruikt. Na iedere zitting volgde een discussie.

Intussen vond op de vrijdagavond een ontvangst plaats in het Groninger Museum waar de congresdeelnemers in de gelegenheid werden gesteld de tentoonstelling 'De kaart van Haubois – spiegel van wens en werkelijkheid' te zien. Een programma van muziek en poëzie werd de congresgangers aangeboden onder de titel 'Van Crijgh en Harmony' (uit de tijd van Egbert Haubois), ten gehore gebracht door het Gronings Kamerkoor o.l.v. G. Mostert met begeleiding op oude instrumenten; H. Borg bracht declamatie.

Als zeer belangstellende buitenstaander, binnentredende in het domein der kartografie – hulpwetenschap van de geschiedenis – zal men bepaald niet in staat zijn alle wijsheid, daarover geuit, vaak in vaktaal, aanstonds te verwerken. Maar in de opeenvolgende referaten was een logische volgorde bespeurbaar.

Het is verheugend dat de referaten zullen worden gebundeld in een afzonderlijke publicatie: Uitgeverij Canaletto.

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND

door K. Zandvliet

M. M. Doornink-Hoogenraad (tekst) en Th. Rothfus (kaarten), 'Zutfen'. (*Historische stedenatlas van Nederland*, afl. 3), Delft 1983. Een uitgave van de Delftse Universitaire Pers, tel. 015-783254, ca. f 21,- franco thuis.

Ten behoeve van vergelijkend onderzoek op het gebied van de stedenbouwkundige geschiedenis van Europa heeft de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis de vervaardiging van historische stedenatlassen op haar programma gezet. Verscheidene landen hebben reeds één of meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven.

In Nederland zijn tot nu toe drie afleveringen verschenen: Haarlem, Amersfoort en Zutfen. Het project wordt in Nederland geleid en gecoördineerd door medewerkers van de universiteit van Amsterdam, voor wat betreft de historische-literaire kant, en medewerkers van de Technische Hogeschool te Delft, voor wat betreft de technisch-kartografische kant.

Elke aflevering bevat een aantal basiskaarten en legenda's die de stedenbouwkundige ontwikkeling in een vast stramien vatten:

- Algemene overzichtskaart, 1:2.500, en legenda. Hierop zijn met enkele kleuren de openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens e.d. weergegeven. Mede met behulp van een legenda kan men hierop zien of bouwwerken van vóór of na 1560 (Van Deventer) dateren en zien of deze en nieuw gebouwde objecten vóór of na ca. 1825 (Kadaster) zijn blijven staan, gebouwd c.q. afgebroken zijn;
- Reproductie stadsplattegrond van Jacob van Deventer, ca. 1:5000, ca. 1560;
- Fysisch-geografische situatie 1:10.000, en legenda;
- Middeleeuwse wijkindeling 1:5000;
- Stadsuitbreidingen 1:5000;
- Reproductie 19de-eeuwse stadsplattegrond, informatie over gebruik van gebouwen en gronden;
- Reproductie Topografisch-Militaire Kaart 1:50.000, ca. 1850;
- Gegeneraliseerd kadastraal minuutplan op transparant papier, ca. 1825, 1:5000.

Dankzij deze kaarten en legenda's en de overige tekst krijgt men in kort bestek een uitstekend instrument in handen waarmee elk stukje geschiedenis van die stad vóór 1850 in een helder raamwerk te vatten is. De diverse afleveringen worden als regel vervaardigd door een specialist ter plekke. Voor Zutfen was dat de oud-archivaris van de gemeente, mevr. M. M. Doornink-Hoogenraad.

Ondergetekende, in slechts geringe mate vertrouwd met de geschiedenis van de stad, kan de tekst moeilijk beoordelen en wil zich hierbij dan ook vooral beperken tot enkele kanttekeningen met betrekking tot de opzet van deze atlas en in het verlengde daarvan de andere atlassen.

Er is gestreefd naar een zo beknopt mogelijke tekst en annotatie, dit betekent dan zeven pagina's tekst en twee pagina's noten, voor een slordige 800 jaar. In het geval van Zutfen betekent dat dus meer dan 100 jaar per pagina. Maar de periode 1560-1825, tussen 'Van Deventer' en het Kadaster, wordt op één pagina behandeld en dat lijkt me wat mager.

De medewerkende en coördinerende historici komen met name uit de mediaevistische hoek. Dit verklaart mijns inziens ook bij Zutfen het middeleeuwse accent. Bij de lezer suggereert de tekstverdeling een beeld van ontwikkeling in de middeleeuwen en stilstand in de nieuwe tijd.

Mediaevisten beschikken vrijwel niet over contemporaine kartografische bronnen. Een nevengevolg hiervan kan zijn dat voor de studie van de periode na 1500 niet optimaal van het aanwezige kaartmateriaal gebruik gemaakt wordt.

Hierdoor ontstaan naar het mij schijnt inderdaad belangrijke omissies, mede omdat de redactie van de stedenatlas en de schrijfster van Zutfen onvoldoende aandacht en onvoldoende kritisch oog hebben voor het militaire kaartwerk van na 1560. Bij de voor civiel gebruik geschikt gemaakte (gecensureerde) Top.Mil. Kaart en de kadasterplans zijn de militaire objecten en werken slechts schematisch weergegeven en dus niet geschikt om de ontwikkeling van verdedigingswerken te reconstrueren. In het geval van Zutfen, sleutelvesting aan de IJssel, is de verzameling plans en geschriften van de Raad van State en de Genie van groot belang, maar niet gebruikt.

Enkele 'molen'voorbeelden mogen het bovenstaande verduidelijken:

- Op de gereproduceerde stadsplattegrond van Van Deventer staat bij de brug aan de IJssel een molen getekend. Andere afbeeldingen geven een molen of molens bij de IJsselbrug aan: Van Geelkercken 1639 (p. 6); De Wit 1698 (p. 10); Anonymus eind 16de eeuw (p. 15); Overdorp 1765 (p. 16); TMK 1852 (achterin). In de legenda en in de tekst vinden we er echter niets over.
- In de legenda van de overzichtskaart wordt onder de letter B melding gemaakt van *Verdedigingswerken, bruggen, molens*. Hier vinden we: B20 *Stadswatermolen*; B18 *Oude Nieuwstadspoort*, met de opmerking dat er een watermolen bij lag die begin 17de eeuw verplaatst werd naar een plek beneden B20, zie daar. Daar vinden we echter niets, maar via pagina 14 (noot 52) kunnen we een publicatie van de schrijfster van 1946 bereiken waar we lezen dat de molen B18 in 1614 verhuisde naar de waterpoort. Deze waterpoort wordt in de atlas onder

B1 gememoreerd bij het bouwwerk *Apenstert*, zonder vermelding van de watermolen! Onder B1 zegt de schrijfster tevens: 'Naam niet verklaard'. Tja, misschien werpt een plattegrond van W. Leenen van 1749 (ARA, OPV Z14) hier enig licht op: vanaf een iets stroomopwaarts gelegen punt zien we een gebogen vlonder (?) naar het midden van de Berkel gaan, afbuigend naar de drie watermolens/-schepraderen, waarin de vorm van een apenstaart gezien kan worden.

- Op de *Fysisch-geografische situatie* 1:10.000 en in het genoemde artikel van 1946 worden twee windmolens op de weide buiten de stad resp. getekend en genoemd (eigendom van Zutfenaren). Deze horen dus bij de stedelijke economie, maar worden in de legenda niet vermeld terwijl het ook buiten de stad gelegen klooster Galilea wel wordt gememoreerd.

Concluderend: Van de ca. zeven molens (of ca. dertien als we elk scheprad als een molen beschouwen) is in de legenda slechts de stadsmolen direct vindbaar.

Tenslotte nog een opmerking over de vismarkt. Bij A5 wordt opgemerkt dat deze tot omstreeks 1700 in een open hal aan het stadhuis plaatsvond en daarna werd verplaatst. Niet gezegd wordt waar naartoe. Op de kaart van Leenen e.a. zien we een open hal vlakbij de monding van de Berkel in de IJssel; de vismarkt?

Mijns inziens is er al met al te weinig aandacht besteed aan de nieuwe tijd, de kaart als informatiebron en de militaire bronnen en verdedigingswerken. Vooral wat dat laatste betreft zou samenwerking met regionale werkgroepen van de Stichting Menno van Coehoorn een goede zaak zijn. Hetzelfde geldt voor de (stede)bouwkundige ontwikkeling die aan de geschreven geschiedenis voorafgaat, hierbij zou samenwerking met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek gewenst zijn.

Bovenstaande kanttekeningen zijn in wat uitgebreidere zin gemaakt vanwege mijn respect voor deze uitgave waarbij bekwaamheden van diverse specialisten gecombineerd en geïntegreerd worden en het door de prijsstelling voor iedere geïnteresseerde mogelijk wordt gemaakt de atlas aan te schaffen.

van 't terreplein

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

door J. Sneep

Het algemeen bestuur was in 1983 als volgt samengesteld:

Erevoorzitter: Z.K.H. Prins Claus der Nederlanden.

Voorzitter: J. C. J. Lammers.

Voorts vertegenwoordigers van:

Bond Heemschut; Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond; Vereniging De Hollandse Molen; Vereniging Hendrick de Keyser; Stichting Menno van Coehoorn; Nederlandse Kastelenstichting; Federatie Het Behouden Huis; Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel N.V.; Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.; Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB; Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland; Stichting Monumentenwacht Nederland; Vereniging van Beheerders van Monumentale kerkgebouwen in Nederland.

Directie en secretariaat zijn gevestigd:

Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

In 1983 werd intensief overleg gevoerd met het Ministerie van W.V.C., met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Kamercommissies, organisaties in de bouwsector en de pers. Een der belangrijkste onderwerpen was (niet ongebruikelijk) de financiering van monumentenbeheer, -onderhoud en -restauratie. Aan het eind van 1983 kon geconstateerd worden, dat ondanks malaise, de sector monumentenzorg er niet ongunstig uitsprong. Het is niet onaannemelijk, dat dit mede door de NCM-activiteiten kon worden bereikt. Voorts werd en wordt bij de Minister gepleit voor een duidelijk lange-termijnbeleid, meer continuïteit in de monumentenrestauratiesector en behoud van de specifieke ambachtelijke vakbekwaamheid (in 1985 zal over dat laatste onderwerp een monumentenstudiedag worden gehouden).

In maart 1983 werd in samenwerking met de jubilerende Stichting Monumentenwacht Nederland, welke tien jaar bestond, een studiedag over monumentenbeheer gehouden.

Door de ANWB werd in november, in samenwerking met de NCM een symposium over recreatie en toerisme gehouden, waarbij in het bijzonder de economische betekenis aan de orde werd gesteld; zulks naar aanleiding van het rapport van het Nederlands Research Instituut voor Recreatie en Toerisme (NRIT).

Bij de NCM zijn verscheidene memoranda over actuele zaken op het gebied van de monumentenzorg tegen kostprijs verkrijgbaar, zoals:

'Monumentenbeheer'; 'Economische aspecten van het monumentenbeleid'; 'Decentralisatie Monumentenzorg'; 'Monumentenzorg in de stads- en dorpsvernieuwing'; 'Monumentenzorg en werkgelegenheid'; 'Perscontacten'.

STICHTING VRIENDEN VAN DE VESTING NAARDEN

Onze erevoorzitter W. F. K. Engelbrecht trad af als vertegenwoordiger van onze Stichting in het bestuur van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden en werd opgevolgd door onze huidige voorzitter.

Het Stichtingsbestuur, tevens bestuur van het Vestingmuseum, stelde in 1983 een beleidsnota voor de langere termijn op teneinde de inrichting en bedrijfsvoering op een meer professionele manier te kunnen opzetten. Deze nota werd – met een pleidooi voor de vereiste financiële injecties – aangeboden aan de Minister van WVC, het Provinciaal Bestuur en de Gemeenteraad.

De tentoonstelling 'De Hollandse Waterlinies', welke reeds in 1982 vele bezoekers had getrokken, werd in 1983 geprolongeed. In december werd de foto-wintertentoonstelling 'Naarden in passepartout' gehouden.

Het bestuur hoopt in de periode april-oktober 1984 de tentoonstelling 'Vestingbouw in Nederland' te houden. Overwogen wordt deze permanent op te zetten.

In 1983 boekte het museum 45.273 bezoekers (1982: 42.824).

Secretaris van het bestuur is: drs. B. J. van Alphen-Lekkerkerker, Peperstraat 1, 1411 PX Naarden, tel. 02159-45670.

Directrice van het Vestingmuseum: A. J. Groen-Krekel, Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden, tel. 02159-45459 (kantoor).

EDO BERGSMA-PRIJS

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de ANWB in 1983 werd per provincie een Edo Bergsma-prijs toegekend aan een inwoner, die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt op het gebied van o.m. cultuur-historische activiteiten. In de provincie Groningen werd de prijs toegekend aan ons Hoofdbestuurslid dr. G. Overdiep.

Volgens het juryrapport:

“voor zijn grote kennis en liefde van en voor de geschiedenis van de monumenten en de bevolking van Groningen; voor de wijze waarop hij in een reeks publikaties anderen laat meedelen van de encyclopedische kennis die hij zich op dit gebied heeft verworven; voor zijn bijzondere inspanningen voor de restauratie van de vesting Bourtange; voor het feit dat hij zich inzet voor uiteenlopende en belangrijke culturele zaken zoals de Fraeylemaborg, maar ook interesse heeft gehad voor de eigentijdse schilderkunst. Zowel ‘Pictura’ als het Groninger Landschap als de B.V. Stadsherstel Groningen als de Gerrit van Houten-Stichting hebben daarvan geprofiteerd.”

Gaarne wensen wij de heer Overdiep geluk met deze onderscheiding,

J.S.

EXPOSITIE '450 JAAR OOST-NEDERLAND EN ORANJE'

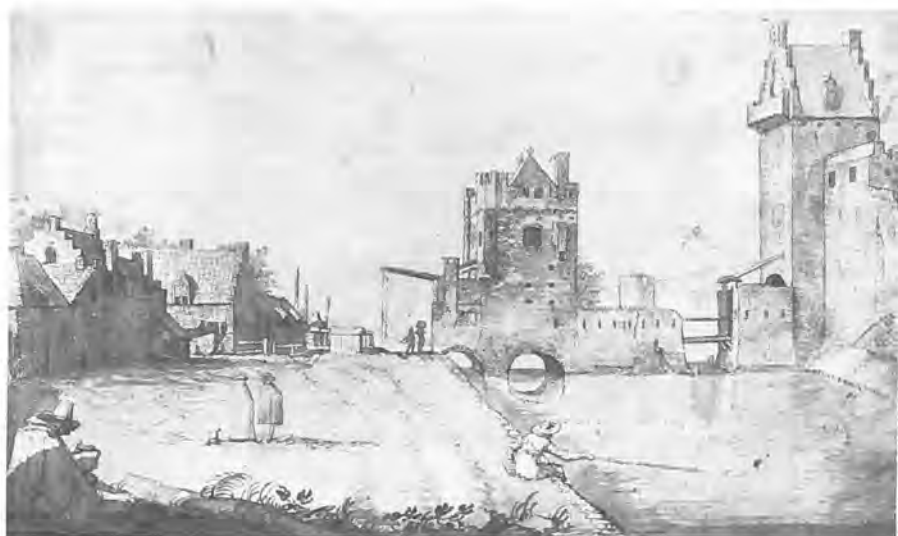
Ter gelegenheid van de opening van het bouwcentrum ‘de Citadel’ in Rijssen door mr. J. L. M. Niers, Commissaris der Koningin in Overijssel op 26 oktober 1983 was een expositie ingericht met als titel ‘450 Jaar Oost-Nederland en Oranje’. Ze beoogde de relaties aan te tonen van de veertien generaties Oranje en hun betrokkenheid met Oost-Nederland.

Met medewerking van o.a. de Stad Dillenburg, het Rijksmuseum, en het Kon. Huisarchief was het werkcomité er in geslaagd een uitgebreide tentoonstelling op een zeer deskundige en aantrekkelijke wijze samen te stellen. De medewerking van onze Stichting werd gevraagd om de strijdvaardigheid van de Oranjes gedurende de 80-jarige Oorlog, het tijdperk van Maurits, Frederik Hendrik, Ernst Casimir, aanschouwelijk te maken door middel van prenten, plans, maquettes etc. Hieraan kon worden voldaan door in overleg met de heer H. G. M. Rutten de maquette van Stevensweert ter beschikking te stellen, hetgeen zeer op prijs werd gesteld.

Bij de opening was onze Stichting vertegenwoordigd.

A.J.T.

Wittevrouwenpoort te Utrecht omstreeks 1600 getekend door A. Bloemaert. (foto: Gem. Arch. Utrecht)

TENTOONSTELLING 'UTRECHT OMMUURD'

door Ing. G. Koppert

Utrecht Ommuurd – door drs. L. C. van der Vlerk met bijdragen van drs. T. J. Hoekstra, dr. J. E. A. L. Struick en drs. S. K. Wilmer-Hazemeyer.
Formaat 20 x 20 cm, 157 blz., 48 illustraties. Uitgave: Kwadraat-Vianen 1983. Prijs f 32,50.

Van de middeleeuwse verdedigingswerken die de stad Utrecht gedurende bijna zeven eeuwen omringden is slechts weinig bewaard gebleven. Nadat de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken bij resolutie van 17 mei 1828 machtiging verleende tot het slopen van de omwalling vielen in de periode 1828-1872 alle poorten, torens en muren onder slopershanden of werden bedolven onder architect Zochers fraaie plantsoenaanleg...

Niettemin bestaat er voor Utrechts voormalige stadsverdediging nog steeds veel en zelfs een toenemende belangstelling. Dit is vooral te danken aan de vele initiatieven van gemeente-archivaris dr. J. E. A. L. Struick en zijn naaste medewerkers die geen gelegenheid ongebruikt laten om door tentoonstellingen en publicaties de huidige generatie te informeren over Utrechts oude en vaak belangwekkende geschiedenis.

Reeds lang werden er plannen gekoesterd voor het exposeren van de in het gemeentelijk archief aanwezige rijke verzameling tekeningen, plattegronden enz. van de stadsomwalling die werden vervaardigd door bekende tekenaars als Herman Saftleven, Jacob van Deventer, Jan de Beyer, Dirk Verrijck en vele anderen.

1. Het gelyc jaer (1516) op den 25 april
toen, offte te Utrecht in sijnre sijnre stede by
sijnre 25 11

2. Het jaer van 1516 dat es sijnre stede an
te sijnre stede te sijnre stede sijnre
25 11

3. De sijnre stede sijnre stede sijnre stede
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
sijnre stede sijnre stede sijnre stede

4. *Van der Vlerk*
5. *Van der Vlerk*
6. *Van der Vlerk*
7. *Van der Vlerk*
8. *Van der Vlerk*
9. *Van der Vlerk*
10. *Van der Vlerk*
11. *Van der Vlerk*
12. *Van der Vlerk*
13. *Van der Vlerk*
14. *Van der Vlerk*
15. *Van der Vlerk*
16. *Van der Vlerk*
17. *Van der Vlerk*
18. *Van der Vlerk*
19. *Van der Vlerk*
20. *Van der Vlerk*
21. *Van der Vlerk*
22. *Van der Vlerk*
23. *Van der Vlerk*
24. *Van der Vlerk*
25. *Van der Vlerk*

6. Van der Vlerk 25 april 1516
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
25 11

7. Van der Vlerk 25 april 1516
sijnre stede sijnre stede sijnre stede
25 11

Na een jarenlange voorbereiding, waarbij ook het Koninklijk Huisarchief, het Rijksprentenkabinet, het Museum Boymans-van Beuningen, het Centraal Museum te Utrecht en enkele particulieren medewerking verleenden, kon de (zeer geslaagde en druk bezochte) tentoonstelling 'Utrecht onmuurd' op 4 november 1983 worden geopend. Tijdens de openingsplechtigheid (waar onze Stichting was vertegenwoordigd door de voorzitter, de secretaris en ondergetekende) werd aan de burgemeester mevrouw M. W. M. Vos-van Gortel het eerste exemplaar uitgereikt van het hierboven vermelde boek dat dezelfde naam draagt als de expositie. Voor de illustratie werd ruim gebruik gemaakt van het tentoongestelde, vaak unieke tekeningen.

Behalve aan de tentoonstelling dankt het boek 'Utrecht Ommuurd' zijn verschijning aan een studie van drs. L. C. van der Vlerk over de Utrechtse stadsversterkingen en de rol die de zgn. schutmeesters hierbij vervulden. Zij maakte hiertoe gebruik van bewaard gebleven rekeningen van de Utrechtse schutmeesters over de periode 1428-1528 die door een uit vrijwilligers bestaande paleografische werkgroep onder leiding van adjunct-archivaris A. Graafhuis in de periode 1974-1981 werden omgezet in hedendaagse taal.

De Utrechtse schutmeestersrekeningen geven vooral bijzonderheden over de constructie, het beheer, het onderhoud en de financiering van de stadsverdediging. En passant vermeldt de schrijfster ook de oud-hollandse versies van technische benamingen als 'sydeldachraemten' (dakkapellen), 'wandelstenen' (wenteltrap) of deuren die 'qualick op off toe gaan'. Merkwaardig zijn voorts de vele aanduidingen voor sanitaire gelegenheden als 'pishuys', 'brill', 'stille', 'heymelichheit', 'stilhuis' en 'prijvaet'... Voorts bevatten de rekeningen inte-

Pagina 15 uit de rekeningen van de Schutmeester van het jaar 1516 betreffende de uitgaven in de week van Sint Maarten (25 april).
(foto Gem. Arch. Utrecht)

ressante bijzonderheden over de toegepaste materialen, de arbeidsduur, de beloning en de verzorging van de bouwplaatsen. Met het toegankelijk maken van en de studie over de oude schutmeestersrekeningen werd duidelijk een nieuwe en rijke bron aangeboord over de geschiedenis van de laat-middeleeuwse bouw- en versterkingskunst.

Voorts bevat het boek nog een drietal belangrijke bijdragen. Stadsarcheoloog drs. T. J. Hoekstra behandelt in zijn inleiding de archeologische aspecten en enkele recente vondsten waarbij hij er op wijst dat een zo volledig mogelijk beeld van de oude stadsomwalling slechts kan worden verkregen door de combinatie van geschreven bronnen, opgegraven resten en picturale gegevens.

Gemeentearchivaris dr. J. E. A. L. Struick bespreekt de waarde van de stadswallen in benarde tijden waarbij hij onderscheid maakt tussen mislukte belegeringen, succesvolle belegeringen, overvallen met medewerking van binnenuit en machteloze bedreigingen. Hij besluit zijn zeer lezenswaardige artikel met de conclusie dat niet steen, hout en ijzer maar vooral de menselijke macht de waarde van de wal bepaalde. Tenslotte beschrijft drs. S. K. Wilmer een denkbeeldige wandeling langs de verdedigingswerken in de 17de eeuw mede aan de hand van 24 reproducties van tekeningen uit het Utrechtse archief en andere verzamelingen. Tevens geeft zij achter in het boek een opsomming van alle haar bekende tekeningen en afbeeldingen van de Utrechtse stadsomwalling in binnen- en buitenland.

'Utrecht Ommuurd' is een typografisch zeer verzorgd en rijk geïllustreerd boek met in totaal 48 afbeeldingen, merendeels reproducties van 17de-eeuwse tekeningen. Vooral voor degenen met belangstelling voor de middeleeuwse stadsverdediging en de geschiedenis van de bouw- en versterkingskunst in vroegere eeuwen geeft het boek waardevolle en prettig leesbare informatie.

De kostbare en zeer verzorgde uitgave kwam mede tot stand dank zij financiële steun van de A.M.E.V., het Fentener van Vlissingenfonds en het Aannemingsbedrijf H. J. Jurriëns B.V., allen te Utrecht.

Gezicht op het bolwerk Manenburg met de brug over de Krommerijn, gezien vanuit het noorden. Getekend door T. Verrijck omstreeks 1780. (foto Gem. Arch. Utrecht)

PRESENTATIE VAN HET BOEK 'BOURTANGE – SCHANS IN HET VEEN'

Op vrijdag 20 mei 1983 werd het door mevrouw Geeske S. Koeman-Poel geschreven boek 'Bourtange – Schans in het veen' gepresenteerd.

Tijdens een receptie gegeven ter gelegenheid tevens van het 35-jarig huwelijk van het echtpaar Koeman-Poel, vond de uitreiking plaats van het eerste exemplaar aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen, de heer H. J. R. Vonhoff in het 's Landshuys' te, hoe kan het anders, Bourtange.

Tevens waren aanwezig de burgemeester van Vlagtwedde, waarvan Bourtange deel uitmaakt, mr P. Roscam Abbing, die ook het voorwoord schreef en dr. G. Overdiep, voorzitter van de Stichting 'Vesting Bourtange', die een 'Ten geleide' toevoegde.

Als vertegenwoordiging van onze Stichting, de heren H. A. Treu en A. J. Tempelman.

In zijn toespraak memoreerde de heer Vonhoff, die onze Menno-das droeg, het vele spuurwerk en de nimmer aflatende ijver van mevrouw Koeman bij haar onderzoek in archieven, bibliotheken en kaartencollecties om tot een verantwoord schrijven van het boek te komen.

Hij ging ook in op de historische ontwikkeling en sprak over een 'Bourgondisch Bourtange'.

Het boek verhaalt op een onderhoudende wijze over de vesting, de commandeurs, de bewoners, de alledaagse gebeurtenissen, van lief en leed, ontsnappingen, enz. Historische prenten en vroege foto's dragen bij tot de beeldvorming omtrent de grensvesting. Zesendertig bladzijden aan bronvermeldingen, literatuurverwijzingen, bijlagen, genealogische gegevens, een register op persoonsnamen en nog meer dergelijke gegevens, plaatsen het werk van Geeske Koeman-Poel op een hoog niveau, met welke prestatie wij haar gaarne complimenteren.

Het is een prettig te lezen boek en in bruin gekartonnerde omslag met gele titeldruk zeker ook een sieraad voor uw boekenkast.

A. J. T.

WAPEN VAN DE SOUVEREINE VORST (Besl. 14-1-1814 No 133)

Het schild gevierendeeld: 1 en 4 *Nederland* (gekroonde leeuw met zwaard en pijlenbundel); 2 en 3 weer gevierendeeld, a en d *Châlons*, b en c *Oranje*; hartschild van *Genève*. Over alles heen een middenschild van *Nassau*. Het schild gedekt door een Koninklijke kroon. (Blz. 110 van het boek.)

Wij ontvingen een genummerd presentexemplaar met een zeldzaam gemeentestempel van Bourtange. De reden waarom men het wapen van de Souvereine Vorst (Willem I) maar zelden tegenkomt is, dat het slechts 1½ jaar in gebruik is geweest, doordat Willem I in 1815 de titel aannam van Koning en dus een Koninklijk wapen (tevens Staatswapen) werd vastgesteld (KB 24-8-1815, No 71).

Het wapen van de S.V. prijkt slechts op één gebouw in ons land: de *Oranje Nassau Kazerne in Amsterdam*, en wel in de fries van de voorgevel, waar men het goed kan zien. (Foto's etc. zie *Geschiedenis v.d. O.N.K.*, H. A. Treu in *Nasporingen en Studiën v.d. Sectie Krijgsgesch. K.L.*, (60e jg. 1966-67, blz. 45 e.v.)

T.

Leest u mee?

Feiten en meningen over recente publicaties

Het fort Nieuw Sint Andreas – door mr. J. Belonje

In het contactblad *'Tussen de Voorn en Loevestein'* van de 'Historische Kring Bommelerwaard' (adres: Bloemkeshof 7, 5301 WK Zaltbommel; tel. 04180-3210) kan men sedert 1979 geregeld artikelen, over vestingwerken in de regio, van mr J. Belonje aantreffen. Tot nu toe verscheen in:

Jaargang XV (1979): 'Het fort Sint Andries of de Bril van Holland';

Jaargang XVI (1980), juni: 'Het fort Nassau of de Voorn';

Jaargang XVII (1981), oktober: 'Batterij onder de Brakel';

Jaargang XVIII (1982), september: 'Crèvecoeur';

Jaargang XIX (1983), december: 'Het fort Nieuw Sint Andries'.

Van mr Belonje is bekend dat zijn artikelen en publicaties – is het duizendtal al bereikt of nog juist niet? – uitmunten door grondigheid; alles wordt uitgezocht en verantwoord. De hierboven genoemde artikelen zijn voorzien van illustraties.

T.

Van ideaal naar werkelijkheid in de 17de-eeuwse stadsuitleg van Groningen – door R. Mens.
In: Bulletin van K.N.O.B. van 1982, blz. 187-210.

De schrijver analyseert de inrichting van het noordelijke stadsdeel, dat tijdens de grote uitleg van 1608 tot 1624 aan de middeleeuwse stad werd toegevoegd. Hij toetst de inrichting, die hij stap voor stap volgt, aan de hand van raadsresoluties, aan de onder meer door Simon Stevin in zijn kort voor 1594 geschreven verhandeling 'Van de oirdeningh der steden', in navolging van Italiaanse stedeboekkundigen ontwikkelde theorie over de ideale stad: rechte straten, recht-hoekige bouwblokken, symmetrie, vaste plaatsen voor belangrijke gebouwen als stadhuis, waag, kerk, pleinen.

Op verrassende wijze legt hij een verbinding tussen Stevin en de inrichting in de noorderstad van Groningen via de landmeter Johan Sems, die, geheel volgens Stevins aanwijzingen, in 1617 een stadsplan ontwierp voor Christianshaven in Denemarken, dat frappante gelijkenis vertoont met de inrichting van de noorderstad. Sems werd in 1602 als landmeter in Friesland aangesteld en in 1614 in Groningen.

De schrijver is geheel fout in zijn aanname, dat de nieuwe vestingwerken de middeleeuwse stenen muur aflosten. De aarden wal, die in 1469-1471 rondom de gehele stad werd aangelegd, en onder Karel van Gelre in 1517-1531 en onder Philips II in 1551 tot 1558 werd verbeterd, werd in 1608-1624 afgelost. Ook het in 1600 gebouwde Staten-Kasteel wil hij in 1608 nog bouwen, nadat het besluit in 1607 was genomen om het af te breken.

Dr. G. Overdiep

Rudi Rolf: *der Atlantikwall. Perlenschnur aus Stahlbeton.*

AMA boeken, Leeuwarden 1983, DM 45,-.

Lange haben thematisch einschlägig Interessierte im Bereich der Festungsforschung auf ein solches umfassendes Werk warten müssen, wie es dem Anspruch nach jetzt von Rudi Rolf vorgelegt worden ist. Entsprechend hoch ist die Erwartung, mit der ein sachkundiger Leser zu diesem Buch greifen wird. Die Lektüre hinterläßt im Ergebnis jedoch einen zumindest zwiespältigen Eindruck.

Der Verfasser hat sein Werk in zwei große Abschnitte gegliedert. Im ersten Teil (S. 9-111) geht er auf die Vorgeschichte ein und behandelt – leider oft zu knapp – die Erfahrungen des ersten Weltkrieges im Hinblick auf die daraus erwachsenen Konzeptionen für den Festungsbau. Hier werden in einem kleinen Kapitel der Westwall und danach nur sehr cursorisch auf ganzen anderthalb Seiten die Maginot-Linie, die tschechischen Grenzbefestigungen, die Stalin-Linie und die Bunkeranlagen in Belgien und in den Niederlanden angesprochen. Es folgen dann Kapitel mit detaillierten Angaben über den Gesamtaufbau des Atlantikwalls einschließlich der Konzepte und ihrer Veränderungen, der Baumaßnahmen ansich, der Armierung mit Geschützen, Feuerleitgeräten und Radaranlagen sowie einiger Sonderformen von Bunkern.

Dieser Teil des Buches trägt trotz einiger wichtiger Informationen eher zur Verwirrung des Lesers als zu dessen Erkenntnisfortschritt bei. Die Ursache hierfür liegt in einem undeutlichen inhaltlichen Gliederungsschema, gekennzeichnet durch eine den Sachverstand des Lesers überstrapazierende, weil irritierende Verwendung von Zwischenüberschriften. Beispiel: Kapitelüberschrift 'der Atlantikwall', dann gleichrangige Zwischentitel: 'Küstenbatterien', 'der Neue Westwall', 'der Atlantikwall' (?). In der als 'Schlussbilanz' des ersten Buchabschnitts bezeichneten Zusammenfassung kommt es zu einem leider nur sehr allgemein gehaltenen Versuch des Autors, eine Bewertung des Atlantikwalls auf der Basis einer Gegenüberstellung von Kosten und Nutzen vorzunehmen. Dieses Unterfangen erscheint zu undifferenziert. Im Grunde werden hier nur längst bekannte generelle Einschätzungen wiederholt. Die an dieser Stelle einbezogene oberflächliche Abhandlung der situationsbedingten Verhaltensweisen der Bunkerbesetzungen in ganzen 7 Sätzen wäre besser unterblieben. Dieses interessante Thema dürfte eine wesentlich subtilere, quellenmäßig weitaus gesichertere Aufarbeitung verlangen können.

Der zweite Teil des Buches (S. 112-213) dagegen bietet insgesamt gesehen dann doch teilweise den Ertrag, den man sich von einem solchen Werk über den Atlantikwall erwartet. Hier hat der Verfasser sich dankenswerterweise an ein klares Gliederungsschema gehalten, mittels dessen er unter den Aspekten 'Militärische Geographie', 'die Batterien', 'die Bunker' und 'Heutiger Zustand' die jeweiligen Festungsanlagen des Atlantikwalls in Norwegen, Dänemark, Deutschland, den Niederlanden, Belgien, Nordfrankreich, der Normandie und der Bretagne, der südfranzösischen Atlantikküste und der französischen Mittelmeerküste abhandelt. Die Einbeziehung des Mittelmeerabschnitts scheint methodisch allerdings fragwürdig zu sein ('Atlantikwall?'), da man mit gleichem Recht auch die von deutschen Truppen angelegten Festungsbauten an der Adriaküste hätte behandeln können. Geographische Übersichtskizzen mit Einzeichnungen der einzelnen Anlagenkomplexe, Grundrißpläne der Bunker und zeitgenössische wie heutige Fotoaufnahmen der Werke geben einen vorzüglichen Überblick. Zu bedauern ist hier lediglich der Verzicht auf die einschlägigen Quellenbelege bei den Grundlagen für die Zeichnungen. Nur die Fotos sind am Ende des Bandes herkunftsmäßig nachgewiesen.

Wegen der generellen Fragwürdigkeit von Begrifflichkeiten wie 'architektonisch wertvoll' oder 'Barockcharakter' im Hinblick auf Bunker sowie Peil- und Leitstände sei auch dieser recht unreflektierte Gebrauch von Wertungsmaßstäben kritisch angemerkt. Um nur eines von mehreren solchen Beispielen anzuführen, sei auf Rolfs Behandlung der Anlagen auf der Kanalinsel Alderney verwiesen (S. 189), die mehr als unzureichend geraten ist. Während der Verfasser sich bezüglich des einzigen dort planmäßig vollendeten Marinepeilstandes ohne nähere Begründung zum Urteil 'architektonisch wertvoll' hinreißen läßt, verzichtet er darauf, die eben auf Alderney auffällige architektonische Besonderheit einiger nachträglicher Betonarmierungen von vorhanden gewesenen Festungsbauten aus viktorianischer Zeit zu erwähnen, die geradezu eine eigenständige architektonische 'Zwischenlösung' repräsentieren und von daher unser Interesse beanspruchen können.

Die deutlichste Kritik an Rolfs Buch richtet sich jedoch nicht gegen den Autor, sein Unterfangen und dessen Bewältigung, sondern gegen die Form der redaktionellen Bearbeitung im Verlag. Nach dem ausdrücklichen Willen der Verleger ist das Werk als 'unsere Visitenkarte für die Bundesrepublik' (Werbeprospekt) gezielt für den deutschen Markt in der vorliegenden Form hergestellt worden. Dem formulierten Anspruch widerspricht jedoch bereits die schlampige Übersetzung mit einer Vielzahl von Fehlern in Orthographie, Interpunktion und einer teilweise nur als miserabel zu bezeichnenden Diktion. Auch scheint in der Setzerei der Buchstabe 'ß' nicht verfügbar gewesen zu sein (z.B. 'dass', 'Standardmasze', 'festungsmässig', 'feldmässig' etc.). Kapitelüberschriften wie 'andere Länder', 'der Neue Westwall', 'die Normandie und Bretagne' etc. muten im Deutschen seltsam an. Ließen sich Schreibfehler wie etwa 'Sovjetunion' (S. 23) und 'Smalspurbahn' (S. 143) noch tolerieren, da sie das Verständnis nicht beeinträchtigen, so empfindet man grammatikalische Entgleisungen wie z.B. 'Das Heer, dass wegen seiner . . . Erfahrungen . . .' (S. 48) oder 'Das technische und das Verwaltungskader der O.T.' (S. 70) als ärgerlich. Häufige, recht unsinnige Satzkonstruktionen tragen überdies eher zur Verwirrung des Lesers bei: 'Auf sich bewegende Ziele zu schießen war und ist direkt, mit Hilfe der unmittelbaren, visuellen Wahrnehmung, während die Schiesstradition des Heeres im Prinzip indirekt ist, durch festgelegte Koordinaten auf feste Zielen (?) geschossen wird' (?) (S. 45).

Man möge die im vorigen kritisch angemerkten Fehler, die nur einen Bruchteil der insgesamt zu bemängelnden sprachlichen Unkorrektheiten darstellen, nicht als germanistische Mäkelei mißverstehen! Bei einem für deutsche Leser hergestellten Buch, das DM 45,- kosten soll, muß der interessierte Käufer eine erheblich größere Sorgfalt auch in diesem Bereich voraussetzen können. Über die poetisierend gequälte Metapher des Untertitels 'Perlenschnur aus Stahlbeton' läßt sich zudem ohnehin streiten, doch ist dies wohl eher eine Geschmacksfrage.

Fazit: Das Werk von Rudi Rolf kann konzeptionell die allein schon durch die Thematik hoch gespannten Erwartungen des an der Festungsforschung interessierten Lesers nicht ganz befriedigen. Von einigem Wert ist allenfalls der zweite Abschnitt des Buches mit den vielen, in dieser Form erstmalig detailliert beschriebenen Festungswerken von Norwegen bis zur französischen Atlantikküste einschließlich der jeweils knappen Beschreibung des heutigen Zustandes der erhaltenen Anlagen. Insgesamt gesehen wäre wohl auch dem Anliegen des Verfassers gedient, wenn sich der Verlag zu einer intensiven redaktionellen Überarbeitung entschließen und die hier nur auszugsweise angedeuteten Korrekturen vornehmen könnte.

Dr. Volker Schmidtchen

Oudeschans, Uitg. 'Stichting Vesting Oudeschans

Voorwoord, Ten geleide en elf onderwerpen van evenzeveel auteurs over de plaats, de geschiedenis en het leven van vroeger en nu. Uitstekende afwerking. Foto's in een groot aantal. Voor wie Oudeschans kent of het wil leren kennen een mooi en goed gedocumenteerd boek dat men gaarne zal willen bezitten. Afm. 22½ h. x 23½ b., stofomslag met foto en versiering. 120 blz. Bestellen door overschrijving van f 37,50 op giro 805177 van ABN Winschoten (met vermelding t.g.v. rekening 57.46.34.347 van de Stichting V.O.).

T.

Suffolk Invasion – door Frank Hussey

Paperback, afm. 18 x 23 cm, 188 blz. Uitgave: The Lavenham Press Limited, Lavenham, Suffolk, England, 1983.

Gedurende de laatste vijf eeuwen hebben meerdere continentale machten tevergeefs gepoogd een inval in Groot-Brittannië te doen. Te denken valt aan Spanje (16de eeuw), Frankrijk (18de-19de eeuw), Duitsland (1940). Slechts de Republiek is het tijdens de Tweede Nederlands-Engelse Zeeoorlog in 1667 enige malen gelukt voet aan wal te zetten. Het waren geen pogingen tot bezetting, doch meer – zoals wij dat tegenwoordig zouden noemen – 'commando raids'. Bekend is de Tocht naar Chatham, welke in juni 1667 onder leiding van Admiraal Michiel Adriaansz de Ruyter plaatsvond. Daarbij werd een groot deel van de Engelse vloot vernietigd en ontstond paniek in Londen, omdat men een directe aanval op de stad vreesde. Minder bekend is de aanval van Nederlandse vloot- en landingseenheden in juli 1667 op een andere basis van de Royal Navy: Harwich Harbour. Deze basis werd destijds beveiligd door o.m. een kustverdedigingsfort met enkele nevenbatterijen op de noordelijke landtong bij Felixtowe en een fort bij Harwich ten zuiden van de haven.

Schrijver behandelt uitgebreid de kustverdediging van Suffolk door de eeuwen heen, maar de hoofdmoot van het boek wordt toch wel ingenomen door de geschiedenis van de Nederlandse dreigingen en de aanval in juli 1667 op het belangrijkste steunpunt Landguard Fort, ook toen al een respectabele sterkte, bewapend met vrij zwaar kustgeschut. De Nederlandse vloot kruiste al geruime tijd, buiten schootsafstand, voor de kust van Suffolk. De dreiging met landingsoperaties was klaarblijkelijk bedoeld om druk op de Engelse onderhandelaars bij het vredesoverleg te Breda uit te oefenen.

De dreiging werd omgezet in daden op 2 juli 1667, toen een troepenmacht van naar schatting 2000 man met behulp van landingsvaartuigen aan land werd gezet nabij Landguard Fort. Er ontwikkelden zich vrij onoverzichtelijke gevechten en tenslotte een aanval op het fort. Door een ongunstig samenspel van wind en tij kon het scheepsgeschut, ofschoon overvloedig aanwezig, niet voldoende rechtstreekse steun verlenen, zodat de aanvallen in de loop van de dag vastliepen. Tegen de avond besloot De Ruyter het gevecht af te breken; met geringe verliezen werden de troepen met behulp van de landingsboten, welke bemand aan de kust waren achtergebleven, teruggebracht aan boord van de oorlogsschepen.

Schrijver geeft een voortreffelijk gedocumenteerd verslag van de operatie, de samenstelling, bewapening en uitrusting van beide partijen en aanvalsmiddelen als pioniergereedschap, springmiddelen e.d. Hij baseert zijn vlot leesbaar verhaal op Engelse en Nederlandse bronnen en haalt vele malen aan uit ooggetuigeverslagen en dagboeken. Curieus zijn de authentieke rapporten, welke door afgevaardigden van het Hof ter plaatse werden gezonden naar Koning Charles II, soms met tussenruimte van slechts enkele uren. Evenzeer curieus is, dat de verdedigingswerken van Harwich Harbour volgens Hussey omstreeks 1625 werden verbeterd naar

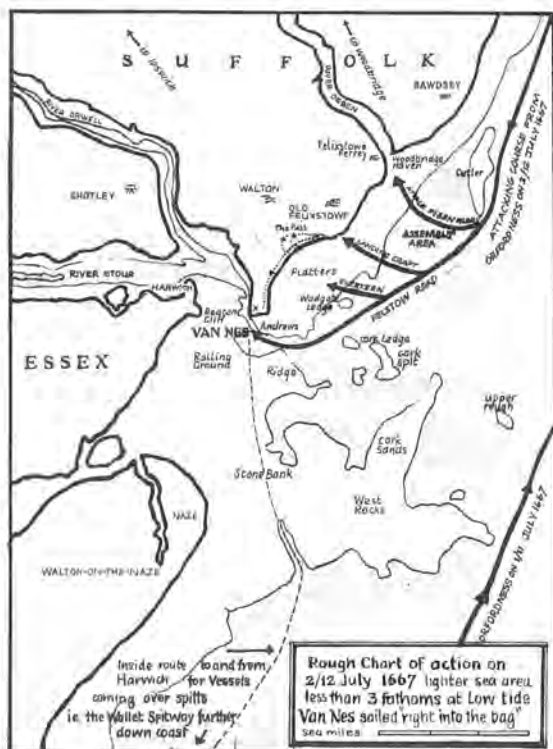

Nederlands model onder leiding van Nederlandse ingenieurs. De modernisering van o.m. Landguard Fort, kort voor de aanval in 1667, vond plaats onder leiding van de Nederlandse ingenieur in Engelse dienst Sir Bernard de Gomme.*

Het boek is rijk geïllustreerd, voorzien van goed kaartmateriaal, scheeps- en bemanningslijsten, bibliografie en registers. Samenvattend: een boeiend stuk geschiedenis van een belangrijke sector in de Engelse kustverdediging en het daadwerkelijk functioneren der verdedigingswerken. En natuurlijk ook: van een stoutmoedige en effectieve onderneming van de Nederlandse vloot. De Vrede van Breda werd spoedig daarna gesloten.

J.S.

* Zie overigens: Dr. Quentin Hughes, 'The Dutch connection' in ons Jaarboek 1982/83 (blz. 16).

Landguard Fort, het hoofdwerk van de kustverdediging van Harwich Harbour, in 1667 naar ontwerp van Bernard de Gomme uitgevoerd. De tekening (nr. PRO WO78/1452) is ontleend aan 'The defences of Harwich' door Charles Trollope.

De aanval op de vlootbasis Harwich Harbour in 1667. Landguard Fort is aangewezen met een kruisje op de landtong bij 'Andrews'. Overdruk uit 'Suffolk Invasion', blz. 82.

Soldaat op de Afsluitdijk – door B. J. Haijer.

Paperback, afm. 16 x 21 cm, 68 blz. Uitgave ELCI, Leeuwarden, 1983

Na de capitulatie op 14 mei 1940 moesten door compagnies- en hogere commandanten gevechtsrapporten worden ingediend. Deze rapporten vormden de basis voor de officiële geschiedschrijving over de oorlog in mei 1940.

Waar mogelijk werden daarin tevens de Duitse gegevens verwerkt, c.q. vond toetsing aan Duitse rapporten plaats. Latere schrijvers voegden daaraan in zekere zin een dimensie toe door het opnemen van ooggetuigeverslagen en persoonlijke ervaringen en indrukken van mensen, die erbij betrokken waren. Zo schreef Brongers zijn boek 'Afsluitdijk 1940', waarin de gevechtshandelingen in Noord-Nederland en op de Afsluitdijk werden behandeld (zie ons jaarboek 1978, blz. 92).

Haijer schreef zijn belevenissen in dat gebied tijdens de meidagen van 1940 op in dagboeknotities en kwam pas veel later tot uitwerken. Het boekje geeft op een goed aansprekende wijze weer hoe een jonge soldaat de oorlog beleefde; hij bleek een goed waarnemer en weet de sfeer uitstekend te treffen. Een groot aantal authentieke foto's draagt daartoe bij. Zeker, nu er kansen bestaan de werken bij Kornwerderzand te behouden en een waardige bestemming te geven, vormt het boekje een dankbare bijdrage voor het wekken van belangstelling en het completeren van het 'museumverhaal'.

J.S.

Het laatste beleg van Naarden

Onder deze titel publiceerde *Dr. B. D. E. Kraft** in 1935 de inhoud van 'een groezelig gekruld zakboekje' met een ooggetuigeverslag van het Hollandse beleg van de door de Fransen bezet gehouden vesting Naarden van november 1813 tot mei 1814. Het vangt aan met de beschrijving van stad, vestingwerken, aantal vuurmonden en garnizoenssamenstelling, en het vervolgt met het relaas van de krijgsverrichtingen van dag tot dag. Onder mijn ogen kwam nu een met zwerige letters geschreven manuscript met dezelfde titel: 'Beschrijving over de staad en Beleg van de stad Naarden En Derzelven Fortificatie-werken Zoo als Dezelve zig bevondt van dien tijt af dat het in staat van beleg is verklaard geworden door de Baron *Quitard* de la *Porte* Commandant Generaal van Booven Gemelden stad NAARDEN. den 17e November 1813 zijnde woensdag'.

Op het eerste gezicht lijken de manuscripten wat inhoud betreft als twee druppels water op elkaar. Doch bij nauwkeuriger vergelijking blijkt, dat het eerste door een burger moet zijn geschreven, en het tweede door een militair, die het zakboekje op de voet volgde, doch die over een betere stijl en vocabulaire beschikte, de aanwezige wapenen met meer kennis van zaken beschreef, en de tekst telkens aanvulde met de lotgevallen van het eigen onderdeel, namelijk dat van de 136e Cie. Kust Artillerie, die deel uitmaakte van het bezettingsgarnizoen. Van dit manuscript vervaardigde ik een geannoteerde transcriptie met registers van persoonsnamen, data van onderhandelingen, van bombardementen, doel en resultaat van de krijgshandelingen, en opgave van de geleden verliezen. Ik zoek nog naar wegen om tot publicatie hiervan te geraken, doch inmiddels verleende ik gaarne toestemming aan de Stichting Menno van Coehoorn het t.b.v. haar archief te kopiëren.

ir. T. van Tol, Velthuysenlaan 16a, Laren N.H.

* *Historie, Maandschr. v. Geschiedenis*, Utrecht 1935: no. 2 pp. 66-70; no. 3 pp. 100-103; no. 4 pp. 129-132; no. 5 pp. 162-163.

De vesting Willemstad

Publicaties van het Archivariaat 'Nassau-Brabant'. Nr. 62, deel 1. 'Willemstad in de Tachtigjarige oorlog' door C. A. I. L. van Nispen, gemeentesecretaris van Willemstad. Juni 1983. Uitgave van het Archivariaat.

Alweer een boekje over Willemstad? Jawel, maar als het van de hand van de heer Van Nispen komt, kan de lezer er verzekerd van zijn dat de schrijver weer eens diep in de rijke historie van de stad, die hem zo na aan het hart ligt, heeft gedoken om feiten te verzamelen, waaraan tot dusverre is voorbijgegaan maar die voor de verbreding van de kennis terzake nuttig of soms onontbeerlijk kunnen zijn.

Door een afgebakende periode in de geschiedenis van de vestingstad in één boekje samen te vatten, is het een prettig leesbaar en hoogst interessante publicatie geworden. Met spanning wachten wij het tweede deel af.

Kijkatlas van Friesland – door Noortje de Roy van Zuydewijn

Uitgave: Van Holkema en Warendorf, form. 215 x 300 mm, 168 pag., hardgebonden. Fotografie: Jan Heuff, Aeroflot Eelde (Herman Conens) en anderen. ISBN 90.2694.727.5, UGI 760. Prijs f 32,80.

Na de serie 'Kijk op . . .' uitgegeven in de jaren 1976/77 is nu – acht jaar later – een serie 'Kijkatlassen' van de verschillende provincies in de handel gebracht.

Wat is het verschil met de vroegere serie? Wel, een andere uitgever en een andere redactie, dus ook een geheel andere opzet.

De schrijfster van de Kijkatlassen is *Noortje de Roy van Zuydewijn*, die destijds onze uitgave *Verschanste Schoonheid* heeft geschreven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Kijkatlassen de vestingwerken de aandacht verkrijgen, die zij verdienen. In het bijzonder wordt in deze Kijkatlas aandacht besteed aan Menno van Coehoorn en diens laatste rustplaats in de kerk van Wyckel, aan Sloten en de werken op de Afsluitdijk.

De presentatie van het eerste exemplaar aan de Commissaris der Koningin in Friesland de heer H. Wiegel had plaats op 2 september 1983 aan boord van een passagiersboot, die met zijn gasten van Lemmer uit een eindje het IJsselmeer opvoer en na de plechtigheid (in twee talen!) in die oude Zuiderzeehaven terugkeerde.

De forten rond Utrecht. Verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandse Waterlinie – door ing. G. Koppert.

Deel 1 van de Historische Reeks Utrecht. Uitg. Stichting Matrijs te Utrecht 1983. Paperback, 63 blz., geïll., form. 17 x 24 cm; ISBN 90.70482.070. Prijs f 15,95.

Dit rijk geïllustreerde boekje, behandelende de 16 grote en kleine forten van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie, waaronder Fort Blauwkapel en het Fort bij Rijnauwen, welke ook in het bijzonder van betekenis zijn geweest voor de verdediging van de stad Utrecht, is zo vlot en helder geschreven, dat men het in één avond uit kan lezen.

E.

(De oplage van 1000 stuks was spoedig uitverkocht. Wij hebben bij de uitgever gepleit voor een tweede druk. Red.)

Die Baugeschichte der Festung Rammekens – door Karl Kiem, met als ondertitel: Die Entstehung des bastionären Systems zwischen Mittelalter und früher Neuzeit.

Dit 256 pagina's tellende werk, in folioformaat, is de doctoraal scriptie van Karl Kiem ter afsluiting van zijn studie aan de Technische Universiteit van Berlijn, vakgroep Architectuur. Het werk begint met een overzicht van de geschiedenis van de Nederlanden ten tijde van Karel V en een beschouwing over het krijgsbedrijf in die periode. De situering van het fort Rammekens komt daarbij naar voren als de natuurlijke bouwplaats, ter bescherming van de haveningang van Middelburg aan de Westerschelde.

Zeer uitgebreid wordt ingegaan op alle facetten van de opzet en de bouw van het fort, waarbij de reeds aanwezige versterkingswerken werden betrokken. Vervolgens wordt de (bouw)geschiedenis van het fort en het gebruik ervan, gevolgd tot op heden.

In het laatste deel (bijna de helft) wordt uitvoerig ingegaan op het bastionaire vestingsstelsel tot 1550.

Het werk is ruim voorzien van tekeningen, kaarten, reproducties van oude plannen, handschriften en foto's, welke laatste door de eenvoudige druktechniek wat aan duidelijkheid hebben ingeboet.

Lijsten met vaktermen en geraadpleegde bronnen completeren deze degelijke en belangwekkende studie, waarbij onze correspondent Walcheren, de heer Slokkers de behulpzame hand heeft geboden.

De studie is opgedragen aan Eva Boemans, die tijdens het schrijven ervan, naar ik aanneem, niet die aandacht heeft gekregen, die zij verdiende.

H.C.T.

Die Festung Koblenz – door Rüdiger Wischemann

Tweede druk, 1981, Rhenania Verlag, Koblenz; 230 blz., ruim 160 kaartjes en andere illustraties, waarvan acht in kleur.

Dit boek waarvan de eerste druk in 1978 is verschenen, geeft een veel omvattend beeld van de geschiedenis van Koblenz als vesting en garnizoensstad. De ondertitel van het boek luidt terecht 'Vom römischen Kastell und Preussens stärkster Festung zur größten Garnison der Bundeswehr'.

Pruisen heeft in de jaren 1815 tot 1833 Koblenz uitgebouwd tot de belangrijkste Duitse vesting tegen een aanval uit Frankrijk. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 kregen Metz en Straatsburg die rol; Koblenz werd in 1886 'een vesting van de tweede linie'.

Wischemann beschrijft heel overzichtelijke de bouw van de kringvesting Koblenz volgens de Nieuwpruisische methode en in klassicistische stijl. De bouw van de zeer zware werken op de hellingen van de Rijn leverde grote moeilijkheden op; er deden zich grote verzakkingen voor, niet alleen tijdens het werk maar ook na de voltooiing van de werken. In 1833 was de vesting gereed: de stadswallen met de grote caponnières en de drie systemen van de kring rond de stad, t.w. Ehrenbreitstein, Alexander en Franz, elk bestaande uit één zeer groot fort en verscheidene kleinere werken, zoals forten, lunetten en flèches.

In het boek wordt voorts aandacht besteed aan de geschiedenis van de kazernes en aan de garnizoenen.

In zeven aanhangsels, 32 van de 230 bladzijden, worden onder meer een kort overzicht van de vestingbouw in het algemeen, een uitgebreide lijst van vestingbouwkundige termen en lijsten van commandanten en gouverneurs en van de geraadpleegde literatuur gegeven.

S.H.P.

Vlaanderen in oude kaarten – door Josef Bossu.

Afm. 30 x 38 cm, 168 blz., ISBN 90.209.10744. Uitg. Lannoo Tielt-Bussum en Mappamundi Knokke 1982, prijs f 105,-.

Zeeland in oude kaarten – door Franz Gittenberger en Helmut Weiss.

Afm. 30 x 38 cm, 160 blz., ISBN 90.209.1121X. Uitg. Lannoo Tielt-Bussum en Mappamundi Knokke 1983, prijs f 125,-.

Het hertogdom Brabant in kaart en prent. Zijn vier kwartieren: Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch – door D. Duncker en Helmut Weiss.

Afm. 30 x 38 cm, 160 blz., ISBN 90.209.1135X. Uitg. Lannoo Tielt-Bussum en Mappamundi Knokke 1984, prijs f 149,-.

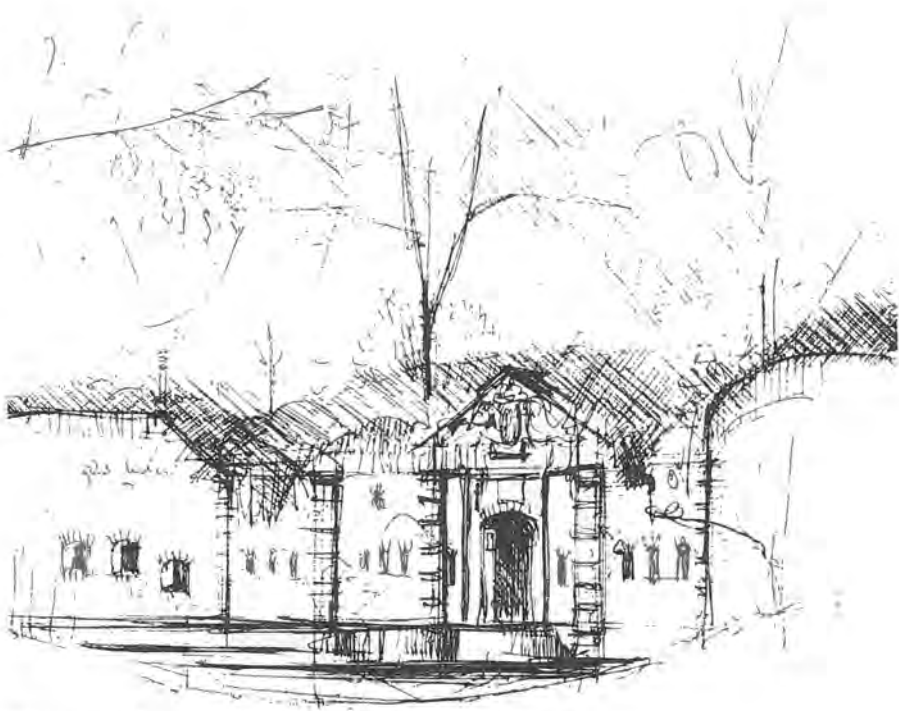
Bovenstaande werken zijn verschenen in een reeks die nog wordt aangevuld met 'Het Graafschap Holland' en 'Limburg in kaart en prent'. Zoals de titels aangeven, zijn het werkelijk mooi uitgevoerde kaartboeken waarin, chronologisch geplaatst, van het betreffende gebied een grote verscheidenheid aan oude overzichtskaarten, stadsplattegronden en stads- en dorpsgezichten zijn weergegeven. Een zeer groot aantal van de kaarten is uitgevoerd in vierkleurendruk op mat kunstdrukpapier en enkele uitslaande kaarten op oud kaartpapier. De kaarten zijn voorzien van beschrijvingen. De verdere tekst vermeldt gegevens omtrent de vervaardiging van oude kaarten, een historische schets over de ontwikkeling van de cartografie in Italië, Duitsland, De Nederlanden, Frankrijk en Engeland, alsmede een beschrijving van cartografen en uitgevers waarvan kaarten zijn afgebeeld. Van een en ander is een samenvatting gegeven in Frans (niet bij Zeeland), Duits en Engels. Naast naslagwerken, zijn het echte kijkboeken waarin men de ontwikkeling van de betreffende streek en, de daar gelegen vestingwerken kan volgen. Zoals u bekend is, zijn de overzichtskaarten voor een exacte lokalisering van o.m. vestingwerken niet volledig betrouwbaar. Daartoe dient men de in verschillende archieven aanwezige detailkaarten te raadplegen.

Ing. K. J. J. Brand

Munitievoorziening door de eeuwen heen – door majoor vsd van de Td. J. A. van Wiechen
Uitgave: Directie Materieel Koninklijke Landmacht. Druk: Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage
(182 pag.).

Van de uitvinding van het buskruit af, in 1250 door de monnik Berthold Schwarz te Freiburg, tot op heden (1983) geeft de schrijver een overzicht van de ontwikkeling van explosieven, munitie en vuurwapens en de daarmee samenhangende technische en logistieke problemen. Aan het slot van dit zeer interessante en lezenswaardige werk is een uitgebreide literatuurlijst opgenomen, alsmede een overzicht van voor het onderwerp van belang zijnde jaartallen van 1351-1982.

H.C.T.

Rijnauwen, reduit, schets 1982, Mr. Taylor (Fortress Study Group).

Zaterdag 15-2-75

Vanmorgen in de gewelven op het binnenfort naar vleermuizen gekeken. Prachtig is het daar, mooie architectuur. Waarschijnlijk dwergvleermuizen zitten diep weggekropen in de kleinste gaatjes en je vraagt je af hoe ze daar weer uitkomen. Dieper de gangen in hangen vleermuizen op verschillende plaatsen aan de muur. Er schijnen daar wel vier soorten voor te komen en ook te overwinteren. Zelf heb ik een keer een grootoor zien vliegen bij het atelier.

In een ander gebouw met een ophaalbrug ervoor en een groot fries boven de deur, waarop in het midden een wapen met aan weerszijden twee leeuwen en kanonskogels, zitten oude zwaluwnesten op de langs de muur lopende elektriciteitsleidingen.

In het voorgedeelte van het gebouw is het mooi licht in tegenstelling tot de rest van de gangen, daar is het van schemer tot stikdonker. Hoe dat licht binnenkomt kan ik jammer genoeg niet zien. Ik herinner mij alleen dat het een zeer hoge ruimte was met een grote ijzeren trap. In de gewelven de echo van vallende waterdruppels in de drinkwaterreservoirs.

Uit: Dagboek Rijnauwen, Charles Donker, Baarn 1977.

NATUUR OP EN ROND DE FORTEN PENSERDIJK EN NOORDDIJK

door Drs. A. Littel

In 1966 kreeg de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap' de tussen Brielle en Hellevoetsluis gelegen forten Penserdijk en Noorddijk voor 30 jaar in erfpacht van de Dienst der Domeinen. De stichting had belangstelling voor deze forten omdat deze aan het overigens nogal kale, open landschap van de oostelijke helft van het eiland Voorne een opvallend accent geven. Dat het ook om objecten ging met interessante plant- en diersoorten die bescherming behoeven was in 1966 maar oppervlakkig bekend. Dat bleek pas duidelijk in de afgelopen jaren, toen er verscheidene personen inventarisaties van de planten en vogels op beide forten hebben uitgevoerd. Bij de opstelling van beheersplannen voor elk der forten in 1980 kon van deze kennis gebruik worden gemaakt.

In beide beheersplannen is gekozen voor een natuurbeheer dat is gericht op het hoofdzakelijk handhaven van de bestaande vegetatie, doch waar mogelijk het nog vergroten van de soortenrijkdom. Hiertoe worden de binnen de grachten gelegen eigenlijke forten met enige schapen beweiden en worden de beide oevers van de grachten jaarlijks eenmaal gemaaid. Het geboomte en de gracht zelf behoeven voorlopig geen onderhoud. De floristische samenstelling van de met schapen beweidde gedeelten valt op dit moment nogal tegen. Dit wordt geweten aan overbeweiding en kunstmestgebruik in de periode voor 1966. Zo ziet men maar hoeveel moeite het kost om de gevolgen van een uit een oogpunt van natuurbeheer foute handelwijze ongedaan te maken. Een versneld verschrallingsbeheer wordt op dit moment overwogen, waarbij de schapenbeweiding door maaien en het afvoeren van het hooi wordt vervangen.

In en langs de grachten en op de aangrenzende dijkgedeelten is het met de natuurrijkdom veel beter gesteld. Hierover schrijft L. C. Preesman in het tijdschrift 'Zuidhollands Landschap' (jaargang 1983, nummer 1). Bij het Fort Penserdijk zijn ongeveer 60 plantesoorten aangetroffen. Het is heel kenmerkend voor forten dat daar soorten bij zijn die men minder vaak ziet, laat staan bij elkaar, zoals Margriet, Agrimonie en Grote ratelaar. Ook de vogelbevolking is rijk (ruim 40 soorten, waarvan er zeker 16 op de forten broeden) en omvat ook meer bijzondere soorten zoals de Boomkruiper, de Blauwe kiekendief en de Bonte vliegenvanger.

In de beheersplannen is ook aangegeven welke andere functies de forten hebben. Wat dit betreft heeft de stichting gekozen voor een beperkt recreatief medegebruik. Dit is verstandig omdat het de maatschappelijke acceptatie van een fort vergroot, terwijl de nadelen doorgaans (bij voldoende toezicht) gering zijn.

Beide fortgrachten dienen als viswater; de gracht van het Fort Noorddijk is verhuurd aan de Rotterdamse Invaliden Sportclub. Voorts is het zo dat het vrij kleine bomvrije gebouw op Fort Penserdijk wordt gebruikt door de Brielse zeeverkennergroep 'Bas 't Hart'.

Beheersplannen kunnen uiteraard niet bewerkstelligen dat ook de wijde omgeving van de forten stabiel blijft. De sterke groei van Hellevoetsluis heeft de afstand tussen het Fort

Fort Penserdijk. (foto J. de Zee, 1982)

Noorddijk en de stedelijke bebouwing sterk verkleind. Het fort lijdt tegenwoordig onder vormen van vervuiling en vandalisme. Een andere ontwikkeling is de in voorbereiding zijnde ruilverkaveling 'Voorne-Putten'. Dat in het kader hiervan verspreid in het landschap rond Fort Noorddijk bospercelen zullen worden aangelegd doet de landschappelijke betekenis van het fort weliswaar verminderen maar is niet direct schadelijk te noemen. Wel vormt de voorgestelde (grond-)waterpeilverlaging een bedreiging voor de fortgrachten. In dit kader zijn evenwel maatregelen voorgesteld om het waterpeil in alle natuurgebiedjes en de twee fortgrachten op het oorspronkelijke niveau te handhaven. Het valt te hopen dat dit zal lukken.

Concluderend zou ik willen stellen, dat de Forten Penserdijk en Noorddijk bij de Stichting Het Zuidhollands Landschap in goede handen zijn, zowel voor wat betreft de bescherming van de historische betekenis als voor wat betreft het beheer van de natuur.

DE MUURHAGEDIS OP DE BOSSCHE FRONTEN IS ECHT EEN UNICUM

door Drs. A. Littel

In het Jaarboek 1979/80 (blz. 51) heb ik uiteengezet wat in een onderzoek van de Katholieke Universiteit van Nijmegen over het voorkomen van de Muurhagedis op de Bossche Fronten bekend is geworden. In mijn bespre-

king van het rapport over dit onderzoek heb ik, op gezag van de onderzoekers, aangehaald dat de Bossche Fronten de enige plaats in Nederland is waar de Muurhagedis voorkomt. en dat meer in het bijzonder het deel dat de Hoge Fronten heet veel meer van deze dieren herbergt dan de Lage Fronten doet.

Op grond van de eisen die Muurhagedissen aan hun biotoop stellen (zie mijn eerdere bespreking) ligt het geenszins voor de hand te verwachten dat Muurhagedissen uitsluitend op de Bossche Fronten voorkomen. Op andere plaatsen in het Maasdal, Geuldal en Gulpdal waar oude gebouwen of kale heuvelhellingen met een zuidelijke expositie aanwezig zijn zou men deze dieren ook kunnen verwachten. Dit vermoeden wordt bevestigd door de vermelding in bepaalde naslagwerken en andere publicaties van vindplaatsen van Muurhagedissen elders in Zuid-Limburg, maar ook meer naar het noorden, zoals bij Nijmegen en zelfs bij Groningen.

In het licht van deze gegevens kan men zich natuurlijk afvragen of de extra gelden en zorgvuldigheid waarmee de Hoge Fronten reeds jaren op Muurhagedis-vriendelijke wijze wordt gerestaureerd wellicht ten onrechte voor dit doel worden opgebracht. Het is daarom erg verhelderend om kennis te nemen van de resultaten van een grondige literatuur- en materiaalstudie van W. Bergmans, welke deze heeft gepubliceerd in het Natuurhistorisch Maandblad (1984, nr. 1). Op grond van de vindplaatsomschrijvingen in publicaties en het spaarzame materiaal van de Muurhagedis in musea komt Bergmans tot de conclusie dat van de 14 in publicaties genoemde vindplaatsen in noord, oost en zuid Nederland alleen Maastricht terecht als vindplaats is aangeduid. In alle andere gevallen had de waarneming betrekking op de Levendbarende hagedis, een soort die in Nederland niet zeldzaam is, maar nogal op de Muurhagedis lijkt.

Hoewel alleen op de Bossche Fronten de aanwezigheid aan de hand van recent gevangen dieren onomstotelijk is komen vast te staan, houdt Bergmans rekening met de mogelijkheid dat elders in Maastricht of bijvoorbeeld in het Geuldal Muurhagedissen voorkomen. Het feit dat al een eeuw lang nergens anders Muurhagedissen zijn gevangen geeft echter aan dat de kans om nieuwe vindplaatsen te ontdekken heel gering is. Met deze wetenschap is het alleszins redelijk te noemen dat bij de restauratie van de Hoge Fronten bijzondere voorzieningen worden getroffen. Ook mag het een reden zijn om bij de lokale bevolking om enig begrip te vragen voor bepaalde, restrictieve beheersmaatregelen.

Dat de aangeduide, bijzondere voorzieningen ondertussen niet onverdeeld succesvol blijken te zijn voor het behoud van de Muurhagedis is een ander onderwerp, waarover ik de lezers van dit Jaarboek bij een andere gelegenheid nog wel eens wil inlichten.

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

Groningen

Leethe (blz. 7, nr. 22)

Het ziet ernaar uit dat Staatsbosbeheer in het voorjaar van 1984 een begin zal maken met reconstructiewerkzaamheden aan de redoute en flèche aan de Leethe bij Bellingwolde. Bestek en tekeningen werden ons toegezonden.

Bellingwolder- of Oude Schans (blz. 5, nr. 7)

Van de secretaris van de Stichting Oude Schans te Beerta ontvingen wij het volgende bericht. Nadat de uitvoering van fase 1 van de rehabilitatie van Oude Schans voltooid was, kon medio 1983 een aanvang worden gemaakt met fase 2. In deze 2de fase werd het dorpje onder meer voorzien van riolering en werden de straten voorzien van een nieuw bestratingspatroon (klinkers en keitjes).

Voorts werd het Kruidenbastion opnieuw aangelegd evenals de grachten eromheen.

Op de markt werd tijdens graafwerkzaamheden de aloude vestingput aangetroffen en wederom opgemetseld.

De restauratie van woningen vordert gestaag; inmiddels wordt het 4de pand opgeknapt. De Stichting Vesting Oude Schans is thans druk doende gelden te verwerven voor een museum, om al hetgeen tijdens de graafwerkzaamheden is gevonden, tentoon te stellen.

Friesland

Werken Afsluitdijk (Kornwerderzand)

In 1983 is een werkgroep Kornwerderzand opgericht binnen onze Stichting. In die werkgroep zitten vertegenwoordigers van onze Stichting, van het Friese Verzetsmuseum, van de Documentatiegroep '40-'45, van de Gemeente Wonseradeel en een waarnemer van Rijkswaterstaat. Het doel van de werkgroep is het behoud van de stelling Kornwerderzand en het uitvoeren van voorbereidend werk tot de inrichting van een klein museum of expositie in een aantal van de werken van die stelling. In dit kader is in het afgelopen jaar het nodige werk verricht. De 5 kazematten waarop wegens hun bouwtype of functie de keuze gevallen is, zijn wederom toegankelijk gemaakt, waarbij tonnen metselwerk uit de vroege jaren '70 weggebroken is en afgevoerd. De op Kornwerderzand ontbrekende pantserdeuren zijn in overleg met de Genie en Rijkswaterstaat vervangen door exemplaren welke zich nog bevonden aan een soortgelijke stelling in Den Oever, welke zullen verdwijnen zogauw Rijkswaterstaat de werken overgedragen krijgt van de Genie. Die overdracht zou in het midden van 1983 al hebben moeten plaatsvinden doch enig uitstel was nodig. Uit een aantal kazematten op Den Oever is voorts het nodige weggebroken en in Kornwerderzand herplaatst op plekken waar dit ontbrak. Gepoogd wordt om de voormalige commandopost, kazemat IV, te voorzien van vitrines etc. waar oude kaarten, bouwtekeningen en foto's tentoongesteld kunnen worden. Kazemat V zou ingericht moeten worden zoals ze er in mei 1940 uitgezien heeft., met de nadruk op hoe de soldaten er legerden. Het vele sloop- en laswerk is tot dusver door vrijwilligers in de weekends verricht (o.l.v. dr M. Kiel). Voor de inrichting met vitrines, modelpoppen etc. is dringend een sponsor nodig.

Overijssel

Deventer (blz. 1, nr. IV)

Bij opgravingswerkzaamheden in een bouwput gelegen direct achter de stadsmuur, op de hoek van de IJsselstraat en Achter de Muren Vispoort, zijn restanten gevonden van een oudere stadsmuur, kademuren van vlechtwerk en scheepsrestanten. De opgraving stond onder leiding van het R.O.B.

De – enig overgebleven – vrijstaande gietstalen schietkoepel nabij de spoorlijn Deventer–Apeldoorn, die moest verdwijnen in verband met de bouw van de nieuwe spoorbrug, is overgebracht naar het Geniemuseum te Vught.

Zwolle (blz. 7, nr. XIX)

In het verslagjaar werd in de gerestaureerde Wijndragerstoren een mosterdmakerij annex restaurant ondergebracht. Voorbereidingen zijn getroffen om de stadsmuur tussen de Wijndragerstoren en het gebouw waarin het Oversticht is gehuisvest (de kelder hiervan is een restant van een muurtoren) gedeeltelijk op te trekken en te conserveren.

Tevens wordt bij het reeds gerestaureerde restant stadsmuur tussen de Pelsertoren en de voormalige Dieserpoort de aansluiting van de stadsmuur met het fundament van laatstgenoemde toren zichtbaar gemaakt.

Het voornemen om op het Maagjesbolwerk (Jufferenwal) een parkeergarage te bouwen zit nog steeds in de papiermolen.

In de stadsuitbreiding Westenholte is na opgravingswerkzaamheden op het terrein van de voormalige Stins te Voorst het gehele voormalige kasteelterrein met grachten opgenomen in de aanleg van een buurtpark. De resultaten van deze opgravingen zijn neergelegd in een boekwerk onder auspiciën van de Vereeniging van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

Gelderland

Bredevoort – gem. Aalten (blz. 3, nr. IV)

Bij het bouwrijp maken van een terrein, net buiten de voormalige Aaltense poort (westzijde van het stadje), werd op diep gelegen, zwaar metselwerk gestoten. Door een zeer actief werkgroepje van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten-Wisch-Dinxperlo werd dit 'werk' – voor zover dit mogelijk was in verband met grondwaterstand en belendende straat – verder ontgraven en blootgelegd.

Aan onze stichting (i.c. drs. G. B. Janssen) werd gevraagd het 'werk' zo mogelijk te identificeren. Aan de hand van onder meer een tweetal prenten betreffende het aanzicht van de voormalige vestingwerken, is geconcludeerd dat het een – uit 1608 of kort daarna daterend – restant van een vleugelmuur van de ophaalbrug moet zijn geweest, die over de hoofdgracht lag. De vleugelmuur diende voor het opvangen van het escarp van de – door brug en poort – onderbroken courtine. Het 'werk' is door middel van door de werkgroep gemaakte foto's en maatschetsen vastgelegd.

N.B. Bredevoort moet tot het eind van de 18de eeuw twee poorten hebben gehad, t.w. de bovengenoemde Aaltense poort aan de westzijde van het stadje en de Munsterse poort aan de oostzijde ervan.

Doesburg (blz. 5, nr. VIII)

Dankzij het uitzonderlijk gunstige zomer- en herfstweer van 1983 en de continue personeelsbezetting van 5 à 7 W.S.W.-ers kon er, onder auspiciën van Staatsbosbeheer, veel (uitgesteld)

onderhoud en rehabilitatiewerk aan zowel de Lage als de Hoge Linie worden verricht. Van de uit zes (geen vijf, zoals in de 'atlas' vermeld) lunetten bestaande Lage Linie werden er tot op heden vier en een half gerehabiliteerd. De rest van de Linie zal worden gerehabiliteerd zodra het overleg met ook andere belanghebbenden, waaronder de gemeente Doesburg, is afgerond.

De werkzaamheden bestonden voornamelijk uit het rooien van wilde struik- en boombegroeiing, het afzetten (snoeien tot op 75 cm boven de grondslag) van heggen en het opknappen van taluds en wandelpad.

Van de uit vier redans bestaande Hoge Linie werd een zevental facen aan de buitenkant opgeschoond en werden heggen afgezet. Eén der vier terre-pleins en het wekje ter hoogte van het voormalig werk 'Bretagne' aan de voormalige IJsselbocht, werden eveneens ontdaan van boom- en struikbegroeiing, uiteraard met sparen van waardevolle solitaires op het terre-plein. De werkzaamheden worden uitgevoerd overeenkomstig – reeds in 1978 – door onze Stichting naar voren gebrachte wensen.

Elburg (blz. 7, nr. X)

Volgens tekeningen van de restauratie der oude stadsmuur, zullen vierkante gaten in het metselwerk worden aangebracht. Deze waren oorspronkelijk bestemd voor het aanbrengen van een houten weergang of gevechtssteiger.

Een verzoek aan het Ministerie van W.V.C. om financiële steun te verlenen voor het aanbrengen van een gevechtssteiger werd niet gehonoreerd. Pogingen om fondsen daarvoor te verwerven worden voortgezet.

Wageningen (blz. 17, nr. XXIV)

In Wageningen heeft de Oudheidkundige Vereniging een deel van de oude kasteelmuur met vrijwilligershulp blootgelegd. Het onderzoek wordt voortgezet, met de vrij grote zekerheid dat men ook de restanten van de kasteeltoren zal kunnen ontgraven. Onze Stichting gaf – op verzoek – een eenmalige subsidie. Ook van de gemeente wordt financiële steun verwacht.

Loevestein (blz. 27, nr. 9)

Van de Rijksdienst Kastelenbeheer werd bericht ontvangen dat de versterking Loevestein (16de eeuw) wordt gerestaureerd. Het voornemen bestaat een maquette te doen maken van het Slot en de omliggende terreinen.

Onze Stichting zal terzake adviezen verstrekken.

Sperfort Westervoort (blz. 32, nr. XVIII-8)

De provinciale weg S102 (Pleyroute), die het fortterrein in zw-no-richting, verdiept aangelegd, doorsnijdt, waarbij de bestaande – in nw-richting – over het fort getraceerde spoorbaan en de belendende (oude) rijksweg Duitse grens-Zevenaar-Arnhem ongelijkvloers worden gekruist, werd op 20 december 1983 opengesteld.

Tegelijk met de aanleg van deze weg langs de noordzijde van het fort werd, pal langs de zuidzijde ervan, op z.g. delta-hoogte, een kade aangelegd die deel uitmaakt van de hoogwaterkering van de IJssel.

Als gevolg van deze werken kon maar een beperkt aantal elementen van het fort (minder dan aanvankelijk was gedacht) worden gespaard. Behouden bleven: het – onder genoemde spoorbaan en verkeersweg doorlopend – fortgebouw; de poterne die de beide terre-pleins verbindt; en kleine delen van de terre-pleins.

Behalve een tot vijver uitgebreid grachtgedeelte is van de oorspronkelijke grachten niets overgebleven.

Het ligt in de bedoeling dat de – nu veel meer in het gezicht gekomen – gevels van het

fortgebouw, die erg vervuild en beschadigd zijn, een 'face-lift' zullen ondergaan en dat de gevelopeningen van passende, deugdelijke sluitingen worden voorzien.

Voor het gebouw, thans eigendom van de provincie Gelderland, is nog geen passende bestemming gevonden. Staatsbosbeheer (mede-adviseur voor de omgevings-vormgeving van de Pleyrouite) heeft de suggestie gedaan er een natuurwetenschappelijke functie aan te geven en het in te richten voor vleermuizen.

Op het resterende, ten opzichte van de nieuwe weg hooggelegen, terre-plein aan de westzijde, zal het nog aanwezige monument ter ere van de tussen 10 en 14 mei 1940 in en rond het sperfort gesneuvelden van 4-III-35 R.I. en 1-22 G.B. worden geplaatst.

Zo mogelijk zal daar ook een gespaard gebleven (half) draaihek worden opgesteld. Dit zware, van spitse punten voorziene, gelast stalen draaihek, met aansluitend een asperge-versperring op de, de spoorbaan belendende, verkeersweg (oude Rijksweg Duitse grens-Zevenaar-Arnhem), vormde de eerste van een viertal hindernissen/afsluitingen van het acces in de IJssellinie, door het sperfort Westervoort. De afmetingen in het werk zijn $\pm 6,5 \times 2,5$ m. Het hek c.a. bevindt zich thans in de opslagplaats van Hoofd Dienstkring Arnhem.

Pantserhek. (foto J. Agema)

Utrecht

Fort bij Vechten (blz. 22, nr. 25)

De militaire autoriteiten staan toe dat de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) tijdens het zomerkamp 1984 een munitielift in het Reduit van Vechten gaat herstellen.

'Plofsluis' te Nieuwegein

De 'plofsluis' zal waarschijnlijk worden ingericht voor de (tijdelijke) opslag van verontreinigde grond. De plannen ervoor zijn in een vergevorderd stadium.

Noord-Holland

Hoorn (blz. 10, nr. VII)

Voor de broodnodige restauratie van de Hoofdtoren is helaas nog geen geld beschikbaar. Wel werd enig klein onderhoud verricht. De walmuren worden thans gerestaureerd; wallen en singels worden goed onderhouden.

Fort aan de Drecht (blz. 31, nr. 9)

De gemeente Uithoorn heeft plannen om het open polderland achter en naast dit landschappelijk zeer fraai gelegen fort vol te bouwen. Een lokale 'Groengroep' heeft hiertegen formeel bezwaar aangetekend. Het zeldzame pantserwerk voor op het fort is door de groengroep, in samenwerking met de gemeente, ontdaan van een wilde overgroeiing door struiken en laag geboomte. Enig documentatiemateriaal over de bouwtechnische zowel als de landschappelijke en biologische waarde van het fort werd de groep ter hand gesteld.

Fort bij De Kwakel (blz. 31, nr. 10)

Het fort is sinds 1970 privé-eigendom en thans 'een bolwerk van gezelligheid'. Het werk wordt door de eigenaar geëxploiteerd als onderkomen voor clubs en verenigingen van allerlei aard. Het geheel ziet er goed verzorgd uit.

Fort bij Aalsmeer (blz. 31, nr. 12)

In tegenstelling tot ons bericht in het jaarboek 1980/81, vernamen wij nu dat het fort door de Inspectie der Domeinen nog niet aan de gemeente Haarlemmermeer is overgedragen. Bij een werkbezoek ter plaatse bleek ons dat een en ander schandelijk verwaarloosd wordt. Tegen plannen het fort te gaan gebruiken als oefen-object voor de brandweer werd bezwaar gemaakt.

De Wal Zuidwijkermeer-Den Ham (blz. 31, nr. 20)

In de Heemskerker en Uitgeester-polder vindt momenteel een ruilverkaveling plaats. Het polderpeil zal 70 cm (!) verlaagd worden. Daartoe zijn de meeste sloten in de polder, welke eens het inundatieveld was van een belangrijk deel van de Stelling van Amsterdam, verbreed en verdiept. De gracht van het fraaie Fort aan den Ham is hier buiten gesloten, zodat er geen schade aan de fundamenteën te verwachten is. Bij de graafwerkzaamheden aan de v.m. Inundatiesteunkade van de linie tussen De Ham en Veldhuis is een traverse weggegraven van de batterij voor twee stukken van 15/ lang 24 tussen genoemd fort en de Kruitskamer a/d Dam. De Dienst voor Landinrichting en de Heidemaatschappij, welke het toezicht hebben op de werkzaamheden, zijn attent gemaakt op het gebeurde en men zal trachten de schade te herstellen tegelijk met het weder in profiel brengen van de steunkade, die ook sterk door de werkzaamheden te lijden heeft gehad.

Fort bij Veldhuis (blz. 31, nr. 23)

Het Fort Veldhuis onder Heemskerk is in januari '84 definitief ontruimd door Defensie en zal worden overgedragen aan de Dienst van Domeinen te Haarlem. In tegenstelling tot hetgeen veel gehoord wordt heeft die overdracht nog niet plaats gevonden.

Fort bij Spijkerboor (blz. 31, nr. 27)

Een schietvereniging in de Beemster heeft B en W van Beemster verzocht om een schietbaan te mogen inrichten in het gaaf bewaarde Fort Spijkerboor in de Beemster. Hiertegen is namens het bestuur der Stichting met klem bezwaar aangetekend.

Fort Benoorden Purmerend (blz. 31, nr. 31)

Fort Benoorden Purmerend, gekocht door een wijnimporteur in 1982 werd op lovenswaardige wijze ingericht tot wijnopslag met toonzalen. De Stichting verleende bemiddeling bij de verwerving van een 15 cm kanon uit de periode kort voor de Eerste Wereldoorlog, welk stuk door het Legermuseum Leiden in bruikleen zal worden afgestaan aan het 'wijnfort' om de oorspronkelijke militaire bestemming van dit werk enige aandacht te geven.

Overige werken in de v.m. Stelling van Amsterdam (niet in de Atlas van N.H.)

Van Staatsbosbeheer, standplaats Purmerend, vernamen wij dat de inundatiesteunkade van de Stelling Amsterdam, van het dorp Krommeniedijk tot Busch en Dam binnenkort overgaat van Domeinen naar SBB, inclusief de Kruitkamer van De Dam uit 1895. De intentie bestaat om de sinds de winter van 1944 geheel kale dijk weer te beplanten. Het oorspronkelijke bestek is als copie aan SBB aangeboden en de bouwtekeningen aan de toekomstige eigenaar.

Twee gaaf bewaarde doch sterk verwaarloosde kruitkamers van de Stelling Amsterdam, gelegen aan de Assendelverzeedijk, zijn door interventie van onze Stichting voor sloop behoord. Een van de werken is geheel schoongemaakt, de verdwenen ramen en deuren zijn nagebouwd. Het hout werd door de Stichting betaald, het plaatijzer voor het beslag werd door de Hoogovens beschikbaar gesteld, de Firma Bevaria te Beverwijk nam de scharnieren en ander zwaar ijzerwerk voor haar rekening en een MTS in Sandpoort-Noord deed het timmerwerk. De afdekking met een isolerende laag glasfolie en de aarddekking zal hersteld worden in samenwerking met een actieve Scoutinggroep, de eigenaar van de werken (Hoogheemraadschap N.H. Noorderkwartier) en de dienst voor Openbare Werken te Zaandam. Een goede bestemming voor althans één der werken is gevonden. Voor de andere wordt nog gezocht naar een oplossing.

Het ijzerwerk van de laatste nog gaaf bewaarde inundatiesluis van de Stelling van Amsterdam, die welke zich bevindt in het voorterrein van Fort Veldhuis en in 1906 werd gebouwd naar een ontwerp van de eerste voorzitter van onze Stichting, Gen. Snijders, wordt voorjaar '84 door de eigenaar (Waterschap het Lage Rond) op aandringen van onze Stichting, gerepareerd.

De correspondent Noord-Holland III heeft een onderhoud gehad met het Hoofd van afd. Ruimtelijke Ordening van de Gemeente Heemskerk waarbij gesproken is over het verzoek van Rijkswaterstaat aan genoemde gemeente een inventaris van historisch en landschappelijk belangrijke objecten en aspecten te maken welke in het gedrang kunnen komen bij de aanleg van de weg Zaanstreek-Heemskerk. Behalve het Fort Veldhuis is op dit lijstje gezet bovengenoemde inundatiesluis benevens de gaaf bewaarde nevenbatterij van fort Veldhuis, welke volgens het oorspronkelijke tracé van de nieuwe vierbaansweg zou moeten verdwijnen. Omdat er bij de aanleg van die weg ook grote landschappelijke belangen op het spel staan is getracht de weg van de urgentielijst te houden. Dit is gelukt. De aanleg wordt niet eerder dan ná 1994 verwacht.

Linie van Beverwijk (blz. 33, nr. 7.C.III)

De gemeente Heemskerk heeft een lunet van de Linie van Beverwijk, gelegen aan de Alkmaarse straatweg en juist binnen de gemeentegrens omgevormd tot middelpunt van een nieuwgegraven vijver. Het resultaat is naar onze mening onhistorisch en onverantwoord.

Fort Dirksz. Admiraal (blz. 39, nr. 17) – Den Helder

Over de bouwgeschiedenis van het fort werd een artikel geschreven voor het donateursblad van de Stichting Geleerdenbuurt Belangen te Den Helder. Genoemde stichting probeert een halt toe te roepen aan de verloedering van het fort, die nog steeds voortschrijdt.

De Oude Schans (blz. 40, nr. 24) – Texel

Ook in het jaar 1983 is er geen vooruitgang geboekt met betrekking tot de restauratie van de Oude Schans. De gemeente Texel blijft streven naar restauratie van het nog bestaande deel van het fort en het behoud van de bunkers van de v.m. 2e Batterij 15L35 in het dungebied (Staatsbosbeheer). Tevens wil de gemeente bij bedoelde objecten voorlichtingsborden of maquettes plaatsen.

Niet in atlas voorkomende werken

De v.m. Duitse Torpedo-opslagbunker bij de Haringhaven van IJmuiden (Kromhoutstraat 32), een kolossaal betonwerk van 46 x 16 meter is door de gemeente Velsen ingericht tot oefenplaats voor pop-groepen. De bunker is van binnen verbouwd en voorzien van verlichting, verwarming, toiletten, keuken en natuurlijk oefenruimtes. Een huismeester houdt toezicht. Het exterieur van het werk blijft ongewijzigd (plattegrond, doorsnede en beschrijving van het werk bij: Rolf, Bunkers in Nederland, Den Helder 1982, p. 138).

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2, nr. III)

Het in 1974 zo fraai gerestaureerde kruithuis, gelegen op bastion 2, werd door de jeugd in brand gestoken. Er is veel schade aangericht, die men echter hoopt te herstellen.

De oevers in de Langevest werden opnieuw beschoeid. Enkele uit hun krachten gegroeide populieren werden tot hun juiste proportie teruggebracht. Met de grootst mogelijke zorg werd het gehele wallencomplex onderhouden.

Op vrijdag 27 januari 1984 werd door de landelijke vertegenwoordiger van Europa Nostra, de heer J. A. de Zwaan, een Award aan de gemeente Brielle uitgereikt.

De voor ons land zo unieke kogelgloeioven, gelegen aan de voet van het Steenen Bakken in Oostvoorne, is het mikpunt geworden van jeugdige baldadigheid. Inmiddels is opdracht gegeven tot herstel.

Gorinchem (blz. 10, nr. 10)

Aan een leraar van het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs werd informatie verstrekt ten behoeve van een door hem geleid schoolproject over de Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor leerlingen van het Stedelijk Gymnasium te Gorinchem. Zulks ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de school.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

In het kader van een 10-jarenplan kon weer een gedeelte van de bekledingsmuren buitendijks opnieuw worden gevoegd. Een der fraaiste gevelstenen, welke zich ter weerszijden van de haveningang bevinden, is destijds in stukken gevallen en werd thans gerestaureerd weer ter plaatse aangebracht.

De westelijke wallen werden van een wandelpad voorzien. Het is nu mogelijk over het gehele wallencomplex een wandeling te maken. Waar nodig werd het al te zware geboomte tussen bastion 5 en 6 gesnoeid en uitgedund.

De restauratie van het Marinehospitaal werd voltooid.

Door het creëren van een inlaat aan de Oostkade kon de waterbeheersing in de Oostgracht aanzienlijk worden verbeterd.

Verdere vermelding verdient de opening van een museum in het zogenaamde 'Kerkje' met een permanente tentoonstelling 'Gesicht op het Dok'. Hiermede wordt bedoeld het bekende droogdok, ontworpen door Jan Blanken.

Dankzij de vele inspanningen, die wijlen de heer C. van den Heuvel zich heeft willen getroosten, kon de unieke maquette van Hellevoetsluis, vervaardigd in 1834 door Klaas Vermaes (een meesterknecht) hier worden geplaatst als een 'piece de milieu'. Daar omheen wordt met behulp van gravures, bestekken, tekeningen en kleinmodellen de ontwikkeling van deze marinebasis in de vorige eeuw toegelicht; een belangrijke aanwinst voor Hellevoetsluis als vestingstad.

Leerdam (blz. 16, nr. XV)

De Historische Vereniging Vrienden van Oud Leerdam wil pogingen aanwenden om een restant van de middeleeuwse stadsmuur met de onderbouw van een muurtoren tegen verder verval te behoeden. Dezerzijds werd een onderzoek ingesteld naar de toestand van het werk, (dat op de monumentenlijst staat) en naar de mogelijkheden tot consolidatie.

Nieuwpoort (blz. 19, nr. XVII)

Rijkswaterstaat heeft het nodig geoordeeld de waterkering te Nieuwpoort te verhogen. Het betreft circa 500 m rivierfront met 2 bastions.

Wierickerschans (blz. 37, nr. 17)

De service-club 'Ronde Tafel nr. 158' te Bodegraven heeft de Wierickerschans als object aangenomen, wat inhoudt dat zij – indien ooit nodig – met financiële steun en mankracht wil bijdragen aan het behoud en het onderhoud van dit vestingwerk. Overigens werd ook in 1983 de schans door de Dienst Grondwerken en Terreinen van de gemeente prima verzorgd. Wanneer bomen door storm of anderszins verloren gingen, werden deze prompt vervangen.

Fort Penserdijk (blz. 45, nr. 8)

Het populieren- en essenbestand werd hier en daar uitgedund. De meidoornhaag langs de gracht werd bijgeschoren. In verband met de drastische verlaging van het waterpeil in de omringende polders werd, ter bescherming van de flora in het moerassige terrein aan de zuid-oostzijde, een 'overstort' aangebracht. In 1984 zal het hekwerk van de ophaalbrug worden hersteld. Het bomvrije gebouw heeft helaas veel te lijden van vochtbezwaar.

Fort Noorddijk (blz. 45, nr. 9)

Het jaarlijkse onderhoud is beperkt gebleven tot het kappen en snoeien van sommige bomen.

Zeeland

Fort Rammekens (1547)

Tijdens opgravingswerkzaamheden op het terreplein van het fort werden o.a. de fundamenten blootgelegd van het Napoleontische hospitaal. Ook groef men een aantal kelders uit van 16de-eeuwse oorsprong. De voorlopige conclusie luidt dat zekere restanten teruggaan tot vóór 1547, de aanvang van de bouw van het huidige fort. Een hiervan onafhankelijk gevoerd bouwtechnisch onderzoek van een groep Duitse studenten vermeldt dat de restanten van de zogenaamde Majoorwoning en de 'vuurtoren' waarschijnlijk al vóór 1547 bestonden.

Kustfort de Ruyter (1913)

De aftakeling van de restanten van deze eens zo belangrijke schakel in de Nederlandse kustverdediging heeft zich in 1983 voortgezet. In verband met de binnendijkse zeedijkverzwaring tussen Fort Rammekens en Vlissingen is van het oostelijk gedeelte van dit fort ongeveer 10 meter geruimd en aan de westzijde een twintigtal meters.

Overigens zij opgemerkt dat de bouwwerkzaamheden aan dit fort in 1914 werden gestaakt omdat Nederland hierdoor betrokken dreigde te raken bij de Eerste Wereldoorlog. De fundamenten waren gereed maar het 28 cm Krupp-geschut is nooit geleverd en de bouw nimmer hervat. In WO II werd het fort gebruikt door Franse hulptroepen en na de capitulatie werd het opgenomen in de verdediging van Walcheren waar de bunker (Batterij W6) midden op het fort nog van getuigt.

Veere

De zeemuren van Veere, tussen de Kampveersche toren en de Napoleontische beer, worden momenteel gerestaureerd. De muren zijn gebouwd tussen 1360 en 1500 en in de Franse Tijd 'gerenoveerd'. Na de sluiting van het Veersche Gat in 1961 verloren zij hun waterkerende functie. Met deze restauratie is een bedrag gemoeid van 700.000 gulden. Het werk wordt uitgevoerd door drie langdurig werkelozen in het kader van werkgelegenheidsverruimende maatregelen. Onze Stichting heeft bijgedragen met haar 'Aanbevelingen tot het ondervangen van vochtbezwaren in zeemuren' waarvoor de gemeente Veere ons zeer erkentelijk was. Genoemde gemeente hoopt dat er, na de restauratie van de Napoleontische holle stenen beer (1979) en de zeemuren (1985), nieuwe mogelijkheden komen om ook de zo noodzakelijke werkzaamheden aan de fraaie wallen ter hand te nemen.

Vlissingen

Nieuwe arsenaal (1823).

De gemeente Vlissingen en het Ministerie van Defensie hebben in principe overeenstemming bereikt over de aankoop van dit arsenaal (mobilisatiecomplex). De gemeente is voornemens het kolossale bouwwerk in te richten als multifunktionele ruimte met o.a. een theater.

Bij sloopwerkzaamheden in de binnenstad is de monumentale houten poort teruggevonden van een ouder arsenaal dat onlangs gesloopt is. De fraaie poort uit 1767 zal mogelijk worden gebruikt voor de restauratie van het nieuwe arsenaal aan de Vissershaven.

Plannen zijn in voorbereiding om de naast dit arsenaal gelegen Zeehondenwerf te restaureren en er ter plekke twee replica's te bouwen van Oost-Indiëvaarders om er in 1995 de tocht van De Houtman en Keyser naar Indië mee over te doen.

Keizersbolwerk (1548).

Initiatieven worden ontplooid om in de Napoleontische kazematten van het Keizersbolwerk een vestingmuseum te vestigen.

Anderzijds hebben B & W van Vlissingen en Gedeputeerde Staten van Zeeland verklaringen van geen bezwaar afgegeven voor de bouw van een kiosk voor de verkoop van frites tegen de keelmuur van genoemd bolwerk. Bezwaar hiertegen is aangetekend bij genoemde colleges. Het bolwerk werd in 1548 gebouwd en vernoemd naar keizer Maximiliaan van Bourgondië, destijds Zeeuws stadhouder, die van mening was dat er in de havenplaatsen aan onze landsgrenzen forten moesten komen om vijandelijke schepen op afstand te houden. In de Franse Tijd is het bolwerk ingrijpend gewijzigd en o.a. voorzien van 13 kazematten. In WO II bevond er zich de vuurleiding in van een, voor Nederland unieke, torpedolanceerinrichting en fungeerden de kazematten als opslagplaats voor torpedo's.

Militair Hospitaal (1740).

Dankzij de zgn. 'terugploegeregeling' (extra werkgelegenheidsgelden) kan het voormalige militaire hospitaal worden behouden en gerestaureerd. In het hospitaal zullen door werklozen woningen worden gebouwd. Het hospitaal is in 1740 gebouwd en in 1822 verbouwd tot infirmerie (garnizoensziekenzaal). In 1944 werd het zo zwaar beschadigd, dat herstel niet meer

mogelijk bleek en sinds die tijd zijn de gebouwen verder verkrot. Het complex bevindt zich op het terrein van de voormalige citadel van Vlissingen.

Oostbeer (1810).

Het dagelijks bestuur van de stad is door onze Stichting wederom attent gemaakt op de slechte toestand waarin deze Napoleontische holle stenen beer verkeert. Zulks ondersteund met technische adviezen voor provisorisch herstel vooruitlopend op definitieve restauratie.

Willem III-kazerne (1849).

De Willem III-kazerne te Vlissingen is na een ingrijpende renovatie feestelijk heropend. In de kazerne vinden diverse verenigingen een onderkomen. De opknabbeurt kostte de gemeente ruim 600.000 gulden. De kazerne is gebouwd als huisvesting voor de kustartillerie. Tot de bevrijding in 1944 diende het gebouw als kazerne. Het monumentale pand zou afgebroken worden, maar een alternatief plan bracht redding zodat de kazerne, conform artikel 2 van onze statuten, voor het nageslacht behouden is.

Noord-Brabant

Breda

In 1983 heeft de Dienst Openbare Werken het bestek voor de restauratie van het reduit, staande op het terrein van het Gemeentelijk Vervoerbedrijf, gereed gemaakt. Wegens gebrek aan gelden zijn de werkzaamheden nog niet aangevangen. (Zie jaarboek 1982/1983 blz. 91.)

Fort bij Giessen, gem. Woudrichem

Op 1 januari is door de eigenaresse, de Stichting het Noord-Brabants Landschap, een gedeelte van de bomvrije kazerne kosteloos in gebruik gegeven aan de natuurbeschermingsvereniging 'Altenatuur'. Als tegenprestatie zal door de leden van de vereniging onderhoud aan het gebouw worden verricht. Een begin is reeds gemaakt. Het fort zal voor de vereniging het 'thuishonk' zijn.

Grave

De verdere restauratie van het *Rivierfront* wacht nog op de benodigde subsidie en sanctionering van de daartoe gedane voorstellen in het kader van de werkverruimende maatregelen van de overheid. Hopelijk komt een en ander snel af om verder verval – met als gevolg steeds hogere kosten en méér werk tegen te gaan. Voor de Hampoort, waarvoor plannen bestaan deze weer een functie te geven in het stadsbeeld en stadsleven, maakt de Stichting Graeft Voort zich sterk. In 1988 bij het 300-jarig bestaan van dit monument hoopt men zowel de Poort als het ongebruikte gedeelte van de overdekte ruimten zinvol in gebruik te hebben.

Heusden

Op 9 juni 1983 is de Wijksepoort door de minister van W.V.C. officieel in gebruik gesteld. De poort zal met het in aanleg zijnde ravelijn een fraaie toegang tot de vesting vormen. Voor een verslag van de feestelijke ingebruikneming van de poort zie elders in dit jaarboek.

Klundert

't Wachtertje' is een gewelfd sluisje dat vanaf 1792 het waterpeil van de zuidelijke vestinggrachten op de gewenste hoogte houdt.

Het bestek en tekeningen voor een noodzakelijke restauratie zijn klaar. Het gemeentebestuur hoopt in 1984 de benodigde gelden te verkrijgen om deze laatste renovatie te kunnen verrichten.

Kroonwerk Coehoorn te Nederasselt

Het Kroonwerk Coehoorn, gedurende de eerste jaren van de achttiende eeuw gebouwd naar een ontwerp van Menno van Coehoorn en dat diende ter bescherming van het rivierfront van Grave, is voor het oog geheel onder het maaiveld verdwenen, zeker na de uitbreiding van het sluizencomplex nabij de stuw te Grave, nu nog geen 10 jaar geleden. Het is daarom verheugend dat bij Staatsbosbeheer, directie Gelderland, plannen zijn ontwikkeld, om het Kroonwerk, opnieuw in het landschap vorm te geven o.a. door het in stervorm in profiel brengen van het terrein en dit verder te accentueren met bomenrijen, greppels e.d. Onze Stichting is met de belanghebbende gemeenten (Grave en Heumen) betrokken bij deze plannen die zich nog in een voorbereidend stadium bevinden.

Peel-Raam-stelling

De voorbereidende werkzaamheden van de – nog niet volledige – werkgroep vorderen langzaam doch gestaag. Door de gemeente Mill en de Stichting Brabants Landschap is medewerking toegezegd. De a.s. overdracht van het defensiekanaal aan de boorden waarvan de Peel-Raamstelling is gesitueerd, van Rijkswaterstaat naar Waterschap De Maaskant dient door dz. mening te geschieden op voorwaarde dat het te conserveren gedeelte der linie in zijn totaliteit onaangestast blijft (geen afgravingen e.d.).

Raamsdonkveer.

Lunet aan de Donge, gem. Raamsdonk.

In 1983 is een aanvang gemaakt met de restauratie van de lunet. Het keelgebouw is thans gereed. Voorts is enig baggerwerk en onderhoud aan de beplantingen verricht. Afhankelijk van beschikbaar komende gelden zullen de werkzaamheden geleidelijk worden voortgezet. Door de Stichting zijn tekeningen van de gebouwen verstrekt en adviezen gegeven omtrent onderhoud en gebruik. (Zie ook jaarboek 1976 blz. 90 en jaarboek 1977 blz. 92).

Willemstad

Willemstad vierde in 1983 haar 400-jarig bestaan als vestingstad. Heel het jaar waren er festiviteiten voor alleman.

Het bestemmingsplan van de vesting is in Kroonberoep gedeeltelijk goedgekeurd. Voor het nijpende verkeersprobleem binnen de vesting heeft de gemeente nog geen goede oplossing gevonden. Gezien de urgentie zal de gemeente hier de hoogst nodige aandacht aan besteden. In het afgelopen jaar is veel gedaan aan het onderhoud van de wallen en de begroeiing daarop. Met het baggeren van de grachten rondom de vesting is de gemeente helaas nog niet begonnen.

Woudrichem

Vestinggracht. In 1983 is de sterk vervuilde vestinggracht tussen de Oostbeer en de Koepoort uitgebaggerd.

Kazerne. De in 1854 gebouwde kazerne is in 1983 geheel gerestaureerd. Hierbij is de bedekking van het zadeldak met dakleer vervangen door een bedekking met pannen. In de kazerne zijn ondergebracht een sportschool en een clubhuis van een zeilvereniging.

Limburg

Oude stadsenceintes Maastricht. Romeins.

Aan de oostzijde van het O.L. Vrouweplein, op de plek waar tot voor kort Hotel Derlon heeft gestaan, zijn belangrijke restanten van civiele en militaire bouwwerken uit de eerste eeuwen van onze jaartelling aangetroffen; daartoe behoort een gedeelte van de westelijke ommuring van een laat-Romeinse versterking. Het opgegraven muurfragment is ca. 15 m lang, waarvan een tracé van 8 m nog meer dan 2 m hoog bewaard is; boven de twee versnijdingen is de muur 1,53 m dik. De fundering, bestaande uit stortsteen, heeft een breedte van ca. 2,30 m.

De dagzijden van de muur zijn uitgevoerd in regelmatig bekapte blokjes van diverse steensoorten, vnl. kolenzandsteen. Inwendig bestaat de muur uit breuksteen, silex en dakpannen, gebonden met mortel. (Zie foto Openbare Werken Maastricht.)

Aan het noordeinde van genoemde muur zijn resten gevonden van een zware, uit grote steenblokken samengestelde post, lang ca. 6 m, breed 3,20 m, overblijfsel van een eenvoudig, rechthoekig poortgebouw.

De opgravingen aan het O.L. Vrouweplein werden uitgevoerd door de Gemeentelijke archeologische dienst. Door de overheid wordt thans de mogelijkheid onderzocht, de gevonden muurresten te integreren in de kelder van het nieuw te bouwen Hotel Derlon. Er bestaat een goede kans dat dit kan worden gerealiseerd.

Tweede ommuring

Vernieuwing Jekerbrug.

De voetbrug over de Jeker aan het Nieuwenhofpoortje, welke, in verval geraakt, geruime tijd was afgesloten, werd zomer 1983 in hardhout vernieuwd. De kosten beliepen f 49.650,-. De bestaande betonnen pijlerfundering kon worden gehandhaafd. (Zie foto L. J. Morreau.)

Gerestaureerde sluis voor de 'reek' (Waterpoort). (foto J. Stevens)

Grote- of Bonnefantenhuis.

De hoognodige restauratie van deze, voor een waterpoort gelegen sluis (zie jaarboek 1982/83), werd begin augustus 1983 ter hand genomen en in de loop van december d.a.v. voltooid. De uitgevoerde werkzaamheden bestonden in hoofdzaak uit:

- a. Het consolideren en restaureren van de gescheurde hardstenen sluisgeleidingsstijlen, waarbij o.a. gebruik gemaakt werd van inwendig aangebrachte verankeringen van roestvrij staal en van steenrestauratie-mortel.
- b. Het restaureren, c.q. vernieuwen, van het sterk door roest aangetaste hef- en constructiewerk; het vervangen van doorgeroeste ijzeren brugliggers door liggers van Azobé-hout. De aannemingssom bedroeg f 151.000,-.

De Grote- of Bonnefantensluis, ten onrechte ook wel 'Zwarte Sluis' genoemd, was lange tijd het voornaamste werk ter regulering van de waterstand op de zuidelijke Jekerinundatie. De oorspronkelijk voornamelijk in hout uitgevoerde sluis dateerde van 1673; ze kreeg in 1766 de huidige vorm. Het jaartal '1766' is aangebracht op een van de brugpijlers.

Enceinte Nieuwstad

Rondeel De Vijf Koppen.

In de tweede helft van 1983 werden het vervallen voegwerk van dit begin-16de-eeuwse rondel hersteld en de scheuren in het opgaand muurwerk aan de oostzijde bijgewerkt (zie ook jaarboek 1982/1983). Kosten f 45.850,-. De herbestrating van het bovenvlak, noodzakelijk ter voorkoming van inwateren, werd verricht door een straatmakersbedrijf te Maastricht. De kosten van dit werk bedroegen f 33.500,-.

Buitenwerken 18de eeuw

Lunet Overijssel.

Bij graafwerk t.b.v. woningbouw werd voorjaar 1983 aan de oostzijde van de Volksbondweg een fragment van de lunet Overijssel blootgelegd. De bakstenen muurresten zijn inmiddels weer ingegraven.

Nieuwe Bossche fronten (1816-1821)

Kazemat bastion A.

De vervallen kazemat in het bastion A, door de bouwvereniging Sint-Mathias van Domeinen in pacht genomen, wordt gefaseerd in orde gebracht.

Het eerste gedeelte van het herstel, de restauratie, c. q. de plaatselijke vernieuwing van metsel- en houtwerk van de op het zuiden gelegen voorgevel, kwam in de loop van 1983 gereed. De kosten (f 110.000,-) werden gedragen door bovengenoemde bouwvereniging, welke de kazemat als werk- en opslagplaats in gebruik zal nemen.

Op het program staan thans nog voorzieningen tegen inwateren en doorlekken en het restaureren van de bekledingsmuur van het bastion A aan de achterzijde van de kazemat.

Fort Sint-Pieter (zie jaarboek 1982/83)

In het afgelopen jaar werden in het fort Sint-Pieter de navolgende werkzaamheden verricht:

a. Het geschikt maken van de caponnière tegenover de rechter schouderhoek voor uitgangspunt van rondleidingen door het fort. De caponnière staat via een ondergrondse galerij met het eigenlijke fort in verbinding.

b. Het herstel van gescheurde rechtstandmuren en gewelven. Speciale aandacht werd hierbij besteed aan de rondgaande galerij achter de linker schouderhoek en aan beide einden van de keel.

c. Het gedeeltelijk vernieuwen van het overwelfsel van de linker opgang naar het bovenvlak van het fort.

Voor het uitvoeren van genoemde werkzaamheden werd in 1982 door de gemeente een bedrag van f 200.000,- beschikbaar gesteld.

Op verzoek van de Stichting 'Maastricht Vestingstad' is het gemeentebestuur bereid gevonden, een oude, uit Hellevoetsluis afkomstige vuurmond te plaatsen achter een der kanonschietgaten in de linker fortflank.

Rondom het fort, ten naaste bij op de plaats van de vroegere bedekte weg, wordt momenteel de laatste hand gelegd aan een wandelweg, welke toerist en wandelaar een imponerend gezicht op het begin-17de-eeuws fort zal bieden.

Voor het maken van de weg voteerde het gemeentebestuur de som van f 13.000,-. De aanleg van de wandelweg, een suggestie van de Stichting 'Maastricht Vestingstad', werd verricht door de Stichting 'Het Limburgs Landschap'.

Diversen

Door B. en W. werd besloten, schadelijke en overbodige begroeiing van vestingwerken te doen verwijderen. Een wijs besluit, dat ongetwijfeld dure restauraties zal voorkomen.

FINANCIEEL VERSLAG OVER HET JAAR 1983

Stichting Menno van Coehoorn

Het verslagjaar werd afgesloten met een voordelig saldo van f 4.425.69. Aan de lastenkant een stijging in de post 'Publicaties', waarin opgenomen de kosten van het Jaarboek alsmede de kosten van de Voorjaars- en Najaarsbrieven. Opgemerkt dient te worden dat deze kosten niet langer gedekt worden door de contributie inkomsten. Secretariaat en reiskosten bleven tesamen op ongeveer hetzelfde niveau als het vorige jaar.

Aan de batenkant slechts een geringe stijging in de contributie-inkomsten. Tot onze spijt hebben wij moeten constateren, dat een 50-tal begunstigers, ook na herhaalde rappels, verzuimden hun contributie te voldoen. Zij zullen uit het begunstigersbestand dienen te worden afgevoerd.

Een aanzienlijke toename in de post 'Verkoop drukwerken', hoofdzakelijk als gevolg van het succes van het 'Vestingboek' alsmede door een toename in de verkoop van 'Verschanste Schoonheid' na de verlaging van de verkoopprijs door de uitgever. Het volgende jaar kan niet op een herhaling van dit gunstige resultaat worden gerekend.

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

Uit dit fonds werd een bijdrage ontvangen van f 69.500,-. Aan het Hoofdbestuur werd verslag uitgebracht over het beheer van dit Fonds.

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1983

(met vergelijkende cijfers per 31 december 1982)

BEZITTINGEN	1983	1982	SCHULDEN:	1983	1982
Postgiro	f 2.431,05	f 3.932,87	Kapitaal	f 52.304,14	f 52.304,14
A.B.N.	,, 955,59	,, 527,77	Voordelig koersverschil effecten	f 7.478,89	,, 3.977,58
Effecten	,, 40.959,—	,, 35.443,—		<hr/>	<hr/>
Waarborgsommen	,, 2.800,—	,, 2.800,—		f 59.783,03	f 56.281,72
Voorschotten	,, 3.100,—	,, —,—	Nadelig saldo (cumulatief)	,, 9.822,39	,, 14.248,08
				<hr/>	<hr/>
				f 49.960,64	f 42.033,64
			Representatiefonds	,, —,—	,, 110,—
			Vooruitontvangen contributies	285,—	,, 560,—
				<hr/>	<hr/>
	<hr/> <hr/> f 50.245,64	<hr/> <hr/> f 42.703,64		f 50.245,64	f 42.703,64
				<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1983 (met vergelijkende cijfers over 1982)

LASTEN	1983	1982	BATEN	1983	1982
Publicaties incl. kosten jaarverslag	f 37.032,16	f 27.004,44	Ontvangen contributies	f 28.270,75	f 27.164,33
Drukwerken	,, 5.584,34	,, 20.274,33	Interest	,, 2.395,46	,, 2.682,05
Kantoorbehoeften	,, 4.519,98	,, 3.587,69	Bijdrage Fonds de Girard de Mieleet		
Kosten secretariaat	,, 11.421,59	,, 13.321,09	van Coehoorn	,, 69.500,—	,, 75.000,—
Reiskosten	,, 15.579,22	,, 13.591,30	Opbrengst drukkerij	,, 22.556,69	,, 10.160,74
Excursie (per saldo)	,, 2.451,70	,, 1.454,67	Opbrengst dassen en penningen	,, 262,50	,, 2.564,75
Bibliotheek	,, 2.911,75	,, 2.581,54	Representatiefonds	,, 110,—	,, —,—
Onkosten Catsheuvel	,, 3.991,66	,, 1.836,08	Legaat	,, 250,—	,, —,—
Bijdragen aan derden	,, 8.380,—	,, 3.620,—	<i>Jubiläum:</i>		
Diverse algemene kosten	,, 12.951,42	,, 11.175,12	Bijdrage Fonds de Girard de Mieleet		
Huur	,, 12.750,—	,, 12.750,—	van Coehoorn	,, —,—	,, 10.000,—
Dassen en penningen	,, —,—	,, 4.604,12	Overige ontvangsten	,, —,—	,, 15.688,25
Kosten jubileum	,, —,—	,, 35.539,01	<i>Vestingboek:</i>		
Kosten vestingboek	,, —,—	,, 75.972,49	Bijdrage Prins Bernhardfonds	,, —,—	,, 15.000,—
Mortieren	,, 1.717,20	,, —,—	Bijdrage Fonds de Girard de Mieleet		
Batig saldo	,, 4.425,69	,, —,—	van Coehoorn	,, —,—	,, 10.000,—
			Overige ontvangsten	,, —,—	,, 35.167,50
			Nadelig saldo ten laste van publicaties	,, —,—	,, 15.804,99
			Diverse opbrengsten	,, 371,31	,, 463,94
			Nadelig saldo	,, —,—	,, 7.615,33
	<u>f 123.716,71</u>	<u>f 227.311,88</u>		<u>f 123.716,71</u>	<u>f 227.311,88</u>

Onze begunstiger de heer T. H. Bien, accountant, is ook dit jaar de penningmeester behulpzaam geweest bij het samenstellen der jaarstukken, waarvoor het bestuur hem zeer erkentelijk is.

COMMISSIES

STUDIECOMMISSIE

In 1983 zag de heer J. W. M. Slokkers zich tot onze spijt genoodzaakt zijn activiteiten als SC-medewerker te beëindigen. Wij zijn hem zeer erkentelijk voor hetgeen hij voor de SC heeft gedaan. Gelukkig blijft hij als correspondent en vraagbaak voor de vesting Steenberg en het eiland Walcheren beschikbaar.

Onze uitgave 'Vestingbouwkundige termen' maakte een voorspoedige start; wij ontvingen verscheidene positieve commentaren en verwachten een zekere officiële erkenning. Overigens houdt de SC zich aanbevolen voor gewenste aanvullingen. Wij zouden deze t.z.t., verzameld op een inlegvel, aan belangstellenden kunnen toezenden.

Atlassen Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Aan de atlassen wordt inmiddels verder gewerkt. Voor de Atlas Noord-Brabant kwamen de algemene hoofdstukken (algemene geschiedenis, historische geografie, krijgsgeschiedenis en vestingbouwkundige beschouwing) gereed. Deze zullen dit voorjaar ook aan de andere projectgroepen toegezonden worden.

Her boekje 'De Grebbelinie' is uitverkocht. Een herdruk met aanvulling is in voorbereiding. Op een subsidieaanvraag ontvingen wij een positief antwoord.

J.S.

MONUMENTENADVIESCOMMISSIE (MAC)

In nauwe samenwerking met de correspondenten van de Stichting werkte de commissie in de eerste plaats voort aan de inventarisatie en de classificatie van de vestingwerken in de provincie Noord-Brabant, een veelomvattend werk, gezien het grote aantal historische vestingsteden, liniën en afzonderlijke militaire objecten in dit gewest. Met uitzondering van de stad Grave en de Peel-Raamstelling in het oosten kon het overzicht van de in deze provincie resterende historische verdedigingswerken worden afgesloten. Voorts werd een bezoek gebracht aan enige werken in de Assendelverzeedijk en enkele forten in de kop van Noord-Holland. Op uitnodiging van een plaatselijke oudheidkundige vereniging zijn, tezamen met een lid van de Technische Commissie, de restanten van de in oorsprong middeleeuwse stadsmuur van Leerdam in ogenschouw genomen ter voorbereiding van een advies, dat hopelijk eens de zeer noodzakelijke restauratie van dit muurfragment naderbij zal kunnen brengen.

v.d.M.

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Tengevolge van meerdere omstandigheden is de T.C. in het afgelopen jaar weinig actief geweest. Overwogen wordt om door een veranderde werkwijze hierin enige verandering te brengen.

De heer Th. G. R. Linders, lid van de T.C., vertegenwoordigde de commissie bij de in het afgelopen jaar gehouden Brabantse Monumentenstudiedag over 'Het hergebruik van monumenten'.

De eind 1982 gestarte enquête onder de correspondenten van de Stichting met betrekking tot het beheer en het gebruik van afgezonderd liggende voormalige forten en vestingwerken, niet behorende tot voormalige stedelijke werken, leidde tot een aantal goede resultaten. Toch acht de T.C. het wenselijk dat ten aanzien van enkele belangrijke gebieden nog meer en nadere gegevens bekend worden. Tijdens de Correspondentendag op 1 oktober 1983 in Goes heeft de voorzitter T.C. in dit verband voor de desbetreffende correspondentieschappen aangedrongen op het alsnog beantwoorden van de gestelde vragen.

Voorzitter T.C. heeft in het verslagjaar een schriftelijk advies uitgebracht met betrekking tot de voor het behoud van de langs de Assendelver Zeedijk gelegen munitiemagazijnen II en III (voormalige Stelling van Amsterdam) dringend noodzakelijke voorzieningen, alsmede suggesties aangedragen voor een goed gebruik in de toekomst van deze magazijnen. Het is een verheugend gegeven dat in het afgelopen jaar een aanvang is gemaakt met het herstel van deze bouwwerken, conform de in het advies gedane voorstellen.

Tezamen met de correspondent Noord-Brabant IV ing. G. van der Wel, heeft voorzitter T.C. enige vergaderingen bijgewoond ter voorbereiding en advisering inzake een restauratie van het Reduit op het voormalige Lunet B (nu terrein van het Gemeentelijke Vervoerbedrijf) aan de westzijde van Breda.

Tezamen met het lid van de Monumentenadviescommissie mr. P. J. van der Mark en de correspondent Zuid-Holland II A. J. Busch heeft voorzitter T.C. een bezoek gebracht aan Leerdam. Dit ter bezichtiging – op verzoek van de Historische Vereniging Vrienden van Oud-Leerdam – van een gedeelte der stadsmuur dat in een slechte staat verkeert.

Voorzitter T.C. heeft – in zijn functie van Inspecteur Kunstbescherming in Algemene Dienst – in het afgelopen jaar, tezamen met Provinciale Inspecteurs Kunstbescherming, in een brief gericht aan de Minister van W.V.C. onder meer gewezen op de mogelijkheden, welke aanwezig zijn om – veelal met verhoudingsgewijs vrij eenvoudige middelen – voormalige forten, munitiebergplaatsen en dergelijke in te richten als z.g. 'potentiële bergplaatsen' voor musea en andere instellingen in geheel West- en Midden Nederland.

J. W. C. B.

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

Sinds de oprichting van deze commissie kwam zij een vijftal keren bijeen voor het bespreken van ingewonnen informatie en de verder nog gewenste gegevens. Ook is nagegaan wat er op dat gebied hier en der in den lande nog aanwezig is. Er is een voorlopige werkingeling gemaakt m.b.t. de te behandelen deelonderwerpen.

Bij ons werk werd van meerdere kanten steun ontvangen zoals verwijzing naar informatiebronnen. De heer Koppert leidde de leden van de commissie op twee van de heetste dagen die we in de afgelopen zomer hebben gekend door drie forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie waardoor o.a. inzicht werd verkregen in de leefomstandigheden van een fortbemanning als er bij voorbeeld een verschil van ca. 20° C is tussen binnen- en buitentemperatuur.

P. J. M. Kamps

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar bijvoegsel I)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1984

Erevoorzitter W. F. K. Engelbrecht Wassenaar

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Ondervoorzitter-secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Adj. secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Adj. secr. leden-adm.</i>	Ing. A. J. Tempelman	Zwolle
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijz. taken)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II met mandaat

<i>naam</i>	<i>plaats</i>	<i>functie/aangewezen door:</i>
J. R. Andel	Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
J. J. M. W. ter Laak	Heusden	Burgemeester
J. Hoofman	Breda	Bond Heemschut
H. B. E. Warnars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Prof. Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
F. B. E. E. von Derschau	Voorburg	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Ver. 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (D.G.W.T.)
Lkol. B. G. de Vree		Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

III overige leden

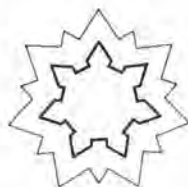
R. J. Benthem	Eck en Wiel
Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. H. E. Phaff	Bloemendaal
Mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck, Laren (NH)
Jhr. mr. G. C. Six - Laren (NH)

MEDEWERK(ST)ERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink	Voorburg (Doc./Bibl.)
W. H. M. Geertsen	Breda (Alg.)
Dr. C. van der Graaf	Brouwershaven (Alg.)
J. S. A. van Hoven	Den Haag (Bibl.)
Mevr. J. C. Meeter-Heetland	Den Haag (Bibl.)
Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden (Alg.)
K. Zandvliet	Oegstgeest (Alg.)

Secretariaat	Postbus 110	5060 AC Oisterwijk	04242-82346
Bibliotheek	Catsheuvel 87	2517 KA Den Haag	070-547227
	De heer Bloemink is in de regel dinsdags, woensdags en donderdags in de voormiddag aanwezig; bezoek alléén na afspraak.		
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92	3743 KC Baarn	02154-16594
	Giro Baarn 63844		
	Bank ABN-Baarn nr. 55.29.22.226		
Ledenadmin.	Vliet 23	8032 AR Zwolle	038-531196

AANHANGSEL II

correspondentschappen

- Friesland, provincie: Drs. G. P. Karstkarel, Leeuwarden
- Groningen en Drente, provincies: Dr. G. Overdiep, Peize
- Overijssel, provincie: D. J. Reeskamp, 'Oversticht', Zwolle; Ing. A. J. Tempelman, Zwolle
- Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: J. Agema, Velp
- Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen
- Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem
- Gelderland V, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Utrecht I, Rhenen: J. Combrink, Rhenen
- Utrecht II, Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede
- Utrecht III, Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland I, (voor zover niet begrepen in NH II) Nieuwe Hollandse Waterlinie: Ing. G. Koppert, Utrecht
- Noord-Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp: C. G. Scheltema, Naarden
- Noord-Holland III, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: Dr. M. Kiel, Castricum
- Noord-Holland IV, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg-Texel
- Noord-Holland V, het gebied tussen NH III en NH IV: Ing. N. J. Groot, Hoorn
- Zuid-Holland I, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne
- Zuid-Holland II, Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem
- Zuid-Holland III, Bodegraven-Woerden-Oudewater: C. F. de Meyere, Bodegraven
- Zeeland I, Zeeuws-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst
- Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Sloock, Sas van Gent
- Zeeland III, Walcheren: J. W. M. Slokkers, Vlissingen
- Zeeland IV, Eiland Tholen: J. R. P. Zuurdeeg
- Zeeland V, Provincie (m.u.v. I t/m IV): Ir. J. A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle
- Noord-Brabant I, West-Brabant m.u.v. II: J. A. Maris Wzn, Fijnaart
- Noord-Brabant II, Vesting Steenberg e.o.: J. W. M. Slokkers, Vlissingen
- Noord-Brabant III, Midden-Brabant en Land van Altena: Ing. G. van der Wel, Tilburg
- Noord-Brabant IV, Oost-Brabant: J. A. P. Laguet, Grave

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.: G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert: Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.: A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg: L. J. Morreau, Maastricht

Adviseur en landelijk correspondent, natuurbehoud in en op vestingwerken:

Drs. A. Littel, Leiden

Bijzondere correspondent: Dr. M. Kiel, Castricum.

Buitenlandse contacten

a. Zusterinstellingen:

België

Simon Stevinstichting, St. Jacobsmarkt 45, Antwerpen 0102.

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30.

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, 24 Walters Road, Rochester Kent, ME 3 9 JR.

b. Overige contacten:

België

Dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid S. Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel.

Comité Animation Citadelle de Namur, (Admin. général, Namen).

Les Amis de la Citadelle de Namur, (Secretariaat, Jambes).

Bondsrepubliek Duitsland

Hartwig Neumann, Jülich, (bestuurslid DGF).

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster.

Denemarken (+ overige Scandinavische landen)

Drs. Juliette Andersen-Roding, Kopenhagen, Denemarken.

Japan

Hakodate City – Hokkaido : Hon. Akira Shibata, Mayor.

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria.

AANHANGSEL III

commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
Drs. J. P. C. M. van Hoof – Den Haag
A. H. Mohr – Doorwerth
Dr. Ir. H. A. van Oerle – Oud Ade
Mr. S. H. Poppema – Leidschendam
Mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

Ing. K. J. J. Brand – Hulst
G. W. G. van Bree – Roermond
Ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
W. Hendriks – Venlo
Drs. J. T. J. Jamar – Heerlen
Drs. G. B. Janssen – Zevenaar
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
Drs. A. C. M. Kappelhof – 's-Hertogenbosch
L. J. Morreau – Maastricht
Dr. G. Overdiep – Peize
Drs. E. P. M. Ramakers – Maastricht
Prof. Dr. J. G. N. Renaud – Amersfoort
H. G. M. Rutten – Stevensweert
Ing. G. van der Wel – Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen – Waalre
Ing. M. H. Wilderom – Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg – Tholen

KASCONTROLECOMMISSIE 1983

F. B. E. E. von Derschau – Voorburg
Drs. J. A. van der Ven, Wijk bij Duurstede
Drs. H. J. Kastein, Naarden

MONUMENTEN ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Mr. P. J. van der Mark – Den Haag
Mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg – Zwolle
J. Sneep – Woudenberg

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam
W. de Jong – Noordwijkerhout
Ing. Th. G. R. Linders, Grave
Ing. J. H. Spoelman – Hillegom

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

A. van der Waag – Breda
P. J. M. Kamps – Amersfoort
J. Vuyk – Rotterdam

17. 50 M1700909

EEN COEHOORN-PENNING A^o MDCCIII WEGENS HET BELEG VAN BONN¹

De Spaanse Successieoorlog (1702-1713) ging zijn tweede jaar in.² Het krijsgebeuren waarbij Van Coehoorn zich onderscheidde, betrof het beleg van Bonn, van 3 mei tot 15 mei 1703 toen de Fransen zich overgaven en met volle krijgseer afrokken, richting Luxemburg.

*De penning vindt men als volgt besproken in Van Loon, Ned. Hist. Pennin-
gen IV (342/4).*

Voorzijde: '... het geharnaste borstbeeld van den befaamden Hoofdkrijgsvernufteling Koe-
hoorn met als randschrift – MENNO . BARO . DE . COEHOORN . APUD . BATAVOS . ARMORUM .
PRAEFECTUS . & = Menno baron van Coehoorn opperkrijgsvernufteling der Hollanders'.

Achterzijde: 'sIC Igne DoMata feroCI = aldus door 't woedend vuur bedwongen'.
Dewyl hij volgens zijn gewoonlijken stelregel, het volk spaarende en 't vuur verdubbelende,
die stad alleen van zijnen kant met 168 stukken kanon en behalve de kleynen handmortiertjens,
nog uyt 20 grooten beschooten had, ingevolge daardoor met geene mindere gezwindheyd haare
werken, dan de vesten van Jericho eertijds op 't geluyd der trompen, geveld waaren. Op welke
oude geschiedenis het opschrift van den voorgrond ook zinspeelt:

'UT TONUS EVERTIT TUBARUM MOENIA QUONDAM
SICQ . TONANS COEHORN, MOENIA BONNA TUA'

Gelijk het geluyd der trompen de wallen eertijds, zo heeft,
o Bonn, de uwen de donderende Koehoorn geveld.'

Voor de opvallende schrijfwijze van de vier woorden boven het stadsbeeld van Bonn sIC Igne
DoMata feroci gaf dr. C. van der Graaf ons desgevraagd de volgende toelichting:

'Een jaartal zit verscholen in de *hoofdletters*. Men leest 1 x M = 1000; 1 x D = 500; 2 x C =
200 en 3 x I = 3, derhalve 1703.

Ik merk op dat de vier woorden het slot kunnen zijn van een *hexameter*, een sterk in het gehoor
liggende dichtmaat (de stippen onder de letters geven de versaccenten aan en zijn door de
redactie geplaatst).

De tekst, beneden het stadsbeeld van Bonn is een in de Latijnse poëzie zeer gebruikelijk
distichon, dat is een hexameter en een *pentameter* (versaccenten wederom door stippen aange-
geven, *redactie*).

De vertaling van

UT TONUS EVERTIT TUBARUM MOENIA QUONDAM SICQ . TONANS COEHORN, MOENIA BONNA TUA
luit: Zoals eens de donder der trompetten (bazuinen) de muren (van Jericho) heeft verwoest,
zo, o Bonn, ook de donderende Coehoorn uw muren. Een duidelijke toespeling op de val van
Jericho, waar de Israëlieten op de bazuin blazende omheen trokken ... and the walls came
rumbling down'.

¹ De penning komt voor in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage vanwaar ons
welwillend medewerking werd geboden en de volgende gegevens werden verstrekt:

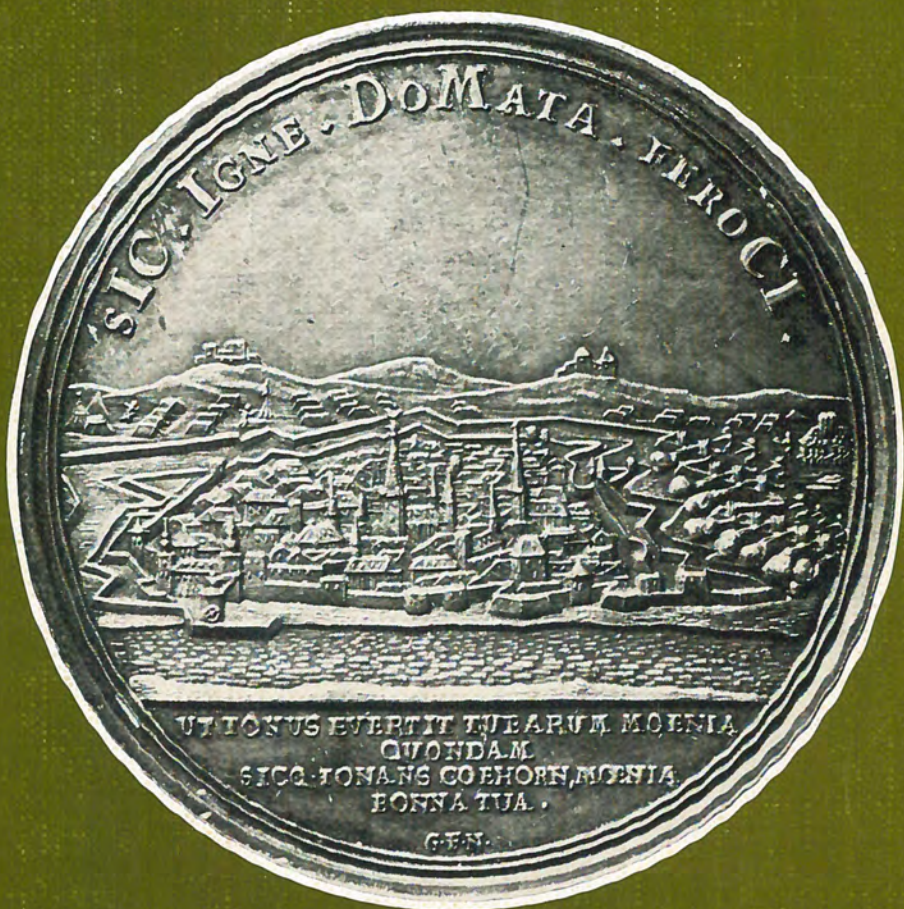
'De voorzijde is gemaakt door de medailleur Georg Hautsch, de keerzijde door Friedrich
Nürnbergger in 1703. De penning is beschreven in G. van Loon, *Nederlandsche Historiepen-
ningen*, dl. IV, Den Haag 1731, p. 342.2. De ware grootte van de penning is 47 mm.

² Zie J. W. Wijn, *Het Staatsche Leger*, 's-Gravenhage 1956, deel VIII, band I, blz. 234 e.v.

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Voorwoord voorzitter	4
Inleiding secretaris	5
'Ter gedachtenis' M. E. M. de Girard de Miolet van Coehoorn — H. A. Treu	9
1983 Jaar van Vauban geb. 1633 — H. A. Treu	11
Financiële aspecten vestingbouw Grave (1679-1692) — A. C. M. Kappelhof	14
Gereedschappen bij aanval en verdediging (Encycl. Diderot 1762-1777) — H. A. Treu	27
Christiansstad — Juliette Roding	28
Herstel Leids vestingstelsel — H. A. van Oerle	35
Coehoornmortier niet uit de tijd — B. A. Schelling	39
Alpes Maritimes et Côte d'Azur — W. F. K. Engelbrecht	43
Elburg 750 jaar stadsrechten — H. A. Treu	46
Opening Wijksepoort Heusden — G. van der Wel	50
Excursie Stevensweert — H. A. Treu	51
Willemstad — 400 jaar vestingstad — J. A. Maris Wzn.	55
Commando-overdracht Regiment M.v.C. — A. J. Tempelman	57
Conferentie F.S.G. te Harwich — S. H. Poppema	59
Correspondentendag Goes — H. C. Tesink	63
Promotie M. Kiel — H. A. Treu	64
Bijeenkomst D.G.F. te Koblenz — S. H. Poppema	69
Kartografisch Congres Groningen — H. A. Treu	72
Historische Stedenatlas van Nederland — K. Zandvliet	73
Van 't Terreplein	
N.C.M.; Vrienden Vesting Naarden; Edo Bergsmapijs — J. Sneepe	76
450 jaar Oost-Nederland Oranje — A. J. Tempelman	78
Tentoonstelling (en boek) 'Utrecht Ommuurd' — G. Koppert	79
Bourtange — Schans in het veen (presentatie) — A. J. Tempelman	82
Leest u mee?	
Nieuw St. Andries / 17e Eeuwse Stadsuitleg Groningen	83
Atlantikwall	84/85
Oudeschans / Suffolk Invasion	86
Soldaat op de Afsluitdijk / Laatste beleg van Naarden	88
Vesting Willemstad / Kijkatlas Friesland / Forten rond Utrecht	89
Baugeschichte Rammekens / Festung Koblenz	90
Vlaanderen, Zeeland in oude kaarten, Brabant in kaart en prent / Munitievoorziening door de eeuwen heen	91
Natuur	
Forten Penserdijk en Noorddijk — A. Littel	93
Muurhagedis Bossche Fronten — A. Littel	94
Korte mededelingen over historische vestingwerken	96-110
Groningen (96) Friesland (96) Overijssel (97) Gelderland (97)	
Utrecht (99) N-Holland (100) Z-Holland (102)	
Zeeland (103) N-Brabant (105) Limburg (107)	
Financieel verslag — E. van Walree	111
Commissies	113
Aanhangsels: I (115); II (117); III (119)	115-119
Coehoornpenning Ao 1703	120

SIC IGNE DOMATA FEROCI

UT IONUS EVERTIT TUEARUM MOENIA
QUONDAM
SICC. IONANS COEHORN, MOENIA
FONNA TUA.

GEN.